

**Univerzita Palackého v Olomouci**  
**Filozofická fakulta**  
**Katedra bohemistiky**

**Český znakový jazyk a jeho postavení v systému  
přirozených jazyků**

Magisterská diplomová práce

Eva Kociánová (Česká filologie – Anglická filologie)

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Jan Kořenský, DrSc.

Olomouc 2010

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a uvedla úplný seznam citované a použité literatury.

V Olomouci dne

.....

Ráda bych poděkovala Prof. PhDr. Janu Kořenskému, DrSc. a doc. PhDr. Evě Suralové, Ph.D. za odborné vedení, cenné rady a vstřícnost.

# Obsah

Úvod.....	6
1 Historie komunikace neslyšících.....	10
1.1 Teorie o původu jazyka.....	10
1.2 Znakové jazyky.....	13
1.3 Nejstarší záznamy o komunikaci neslyšících a zásadní milníky v historii znakového jazyka .....	14
1.4 Stručná historie znakových jazyků a významné osobnosti v oblasti vzdělání a lingvistiky v jednotlivých zemích .....	15
1.4.1 Francie.....	16
1.4.2 Německo .....	16
1.4.3 USA .....	17
1.4.4 Anglie .....	18
1.4.5 Další země.....	19
2 Komunikace neslyšících v České republice .....	20
2.1 Historie českého znakového jazyka v oblasti vzdělání a lingvistiky .....	20
2.1.1 Vzdělávací instituce a spolky na podporu neslyšících na českém území .....	20
2.1.2 Lingvistika českého znakového jazyka .....	21
2.2 Kulturní situace českých neslyšících .....	24
2.2.1 Český znakový jazyk v české legislativě.....	24
2.2.2 Kulturní a jazyková menšina .....	25
2.2.3 Kulturní život a umění neslyšících.....	30
2.3 Jazyková situace českých neslyšících.....	33
2.3.1 Znaková řeč .....	34
2.3.2 Znakovaná čeština .....	35

2.3.3	Český jazyk .....	37
2.3.4	Český znakový jazyk .....	39
2.4	Český znakový jazyk mezi jazyky přirozenými .....	43
2.4.1	Jazyky přirozené, jazyky umělé a substituční kódy .....	44
2.4.2	Rysy přirozených jazyků.....	45
3	Problematika českého znakového jazyka v odborné literatuře.....	52
3.1	Reflexe současných poznatků o českém znakovém jazyce v různých typech odborných publikací.....	53
3.1.1	Příručky oboru speciální pedagogiky, slovníkové publikace ..	53
3.1.2	Publikace a články oboru lingvistiky znakových jazyků.....	56
3.1.3	Obecné příručky o jazyce, komunikaci, sémiotice .....	57
3.1.4	Publikace specializované a příručky dalších vědních oborů	61
3.2	Obraz českého znakového jazyka v odborných publikacích.....	62
4	Závěry o postavení českého znakového jazyka mezi jazyky přirozenými.....	65
	Anotace.....	72
	Seznam použité literatury.....	73

## Úvod

Tato diplomová práce se věnuje problematice českého znakového jazyka. Základní pojem označující plnohodnotný prostředek komunikace českých neslyšících není široké veřejnosti příliš známý ani vlastní; v povědomí většinové společnosti se udržuje (pokud vůbec) spíše pojmenování znaková řeč. Ovšem i o jeho významu má řada lidí (a to i vzdělaných, či dokonce lingvisticky vzdělaných) jen mlhavé, nepřesné, či zcela mylné představy.

Motivací pro zvolení tématu českého znakového jazyka (ČZJ) ke zpracování v diplomové práci bylo autorce jednak jeho studium ve volném čase (a řada s ním spojených zásadních omylů plynoucích z neznalosti širšího kontextu lingvistického, kulturního apod.), jednak k němu vedly debaty v okruhu známých a přátel, i diskuze v rámci seminární skupiny na katedře bohemistiky, jež měly velmi podobný průběh – na jedné straně zájem, pochopení a řadu otázek, na druhé straně ovšem názory téměř rozzlobeného údivu až sveřepého odmítání faktů potvrzených řadou lingvistických i dalších výzkumů týkajících se znakových jazyků.

Samotná informace, že komunikace neslyšících není mezinárodní a že existuje vlastní český znakový jazyk, bývá pro většinu lidí překvapivá. Tato práce by tedy mimo jiné chtěla osvětlit, v čem je komunikační systém neslyšících český, a zejména pak poukázat na skutečnost, že pro jeho pochopení je mnohem důležitější slovo *znakový*. Také by měla shrnout argumenty, proč je lingvisty, kteří se jím dlouhodobě zabývají, považován za přirozený *jazyk*.

Všechny tři položky názvu *český znakový jazyk* totiž mohou vést (a stále ještě často vedou) k nesouhlasu či rozporuplným závěrům, a to mezi laiky i odborníky. Mnohé z negativních postojů

jsou však způsobeny předsudky vůči neslyšícím, neznalostí důležitých informací, či neochotou přijmout nová zjištění a brát je jako přínosné podněty.

V této diplomové práci budou tedy představena základní fakta o znakových jazycích, klíčové pojmy a problémy spojené s českým znakovým jazykem. Poukážeme na jeho stávající pozici kulturní a zrekapitulujeme odlišné pohledy, jimiž je nazírán vědci různých disciplín. Dále budou zprostředkovány výsledky dosavadních výzkumů lingvistiky znakových jazyků a dopad těchto zjištění na uživatele českého znakového jazyka i širší českou veřejnost.

První část práce se blíže věnuje obecnému nastínění problematiky znakových jazyků. Zabývá se jimi nejprve v širším kontextu vzniku lidského jazyka jako takového, následuje seznámení s jejich vlastním původem, vývojem a stručnou historií v jednotlivých zemích. Zabývá se rovněž otázkou vlivu většinových mluvených jazyků na formování a užívání jazyka znakového, rekapituluje tradici vzdělávání neslyšících, které významně ovlivňuje jejich kulturní pozici i výběr prostředku komunikace, a mapuje zásadní momenty, jež přispěly k posunu v přístupu ke znakovým jazykům i jejich uživatelům.

Na obecný úvod navazují kapitoly věnující se samostatně českému znakovému jazyku. V nich jsou v historické perspektivě shrnuty dostupné informace ohledně vzdělávacích institucí na českém území, je představen dosavadní vývoj lingvistiky znakových jazyků u nás a témata jejího výzkumu, jsou připomenuty základní společenské a legislativní problémy spojené s problematikou hluchoty a neslyšící jsou prezentováni jako nově utvářená jazyková a kulturní menšina, která čelí specifickým obtížím a jejíž členy sjednocuje společná historie, tradice, zvyky, umění.

V další části se soustředíme již na otázky lingvistického charakteru, neboť se v ní dostáváme k jazykové situaci českých neslyšících a jejím specifikům. Vysvětleny jsou faktické rozdíly mezi pojmy znaková řeč, český znakový jazyk, znakovaná čeština prostřednictvím jejich vzájemného porovnání a stručné komparace s českým jazykem. Zmíněny jsou rovněž podmínky, za jakých se neslyšící k jednotlivým formám přiklánějí.

V souvislosti s těmito termíny a jednotlivými komunikačními prostředky neslyšících je také osvětlena problematika přirozených jazyků, na základě odborné literatury jsou popsána hlavní kritéria, dle nichž jsou přirozené jazyky obvykle definovány. Poté jsou zmíněny problematické body a zdroje pochybností ve vztahu k jazyku znakovému a jsou shrnuta dnes již mnohokrát potvrzená fakta vyplývající z výzkumu lingvistiky znakových jazyků, která podporují právoplatné zařazení ČZJ mezi plnohodnotné komunikační systémy.

Následně se pak práce zabývá tím, jak a zda vůbec se výsledky výzkumů lingvistiky znakových jazyků odráží v názorech na český znakový jazyk, jak v postoji veřejnosti, tak především v přístupu vědních disciplín, jako je sémiotika, obecná lingvistika (popř. speciální pedagogika či další), které jsou se studiem komunikace těsně spjaty. Činí tak na základě prozkoumání způsobu, jakým je toto téma (pokud vůbec) reflektováno v českých publikacích těchto oborů (ve slovnících, jazykových příručkách, studijních textech, monografiích atd.), shrnutím a kritickým komentářem informací v nich prezentovaných.

V závěrečné části, která obsahuje krátkou úvahu o nynějším stavu a pozici českého znakového jazyka, zamyšlení nad tím, jak se proměňuje postavení komunikace neslyšících z pohledu jich samotných, v očích veřejnosti a odborníků, a odkaz k možnostem současné medicíny, jež ovlivňují počet jeho uživatelů, jsou pak



shrnuty základní poznatky a myšlenky představené v této práci. Nakonec je podán podrobný výčet studijních materiálů a sekundární literatury, v nichž je v případě hlubšího zájmu o tuto problematiku možné dohledat mnoho dalších, podrobnějších rozborů a informací (nejen) o českém znakovém jazyce.

Pro zpracování tématu byly využity dostupné materiály o českém znakovém jazyce, zejména publikace vydané Českou komorou tlumočnicků znakového jazyka, dále pak články vznikající na půdě pražského Ústavu českého jazyka a teorie komunikace, především práce prof. PhDr. Aleny Macurové, CSc., přední české odbornice v oboru lingvistiky znakových jazyků, a texty a práce jejích kolegů a studentů. Mimoto byly do práce zahrnuty i informace získané z příruček speciálně-pedagogických, dále z článků publikovaných odbornými časopisy, využity byly též některé údaje prezentované v českých médiích, například v pořadech určených přímo neslyšícím, či materiály dostupné prostřednictvím webových stránek organizací spojených s komunitou českých neslyšících.

Nedílnou a poměrně rozsáhlou součástí studijní literatury byly rovněž publikace a další materiály představující zahraniční výzkumy znakových jazyků (zejména amerického a britského), neboť v řadě zemí má lingvistika znakových jazyků delší tradici než u nás, a tudíž jsou v nich prezentovány hlubší a detailnější informace, z nichž mnohé jsou obecně platné a přinášejí podněty k dalšímu zamyšlení. Ostatně i český výzkum na mnohé z těchto prací vědomě navazuje.

# 1 Historie komunikace neslyšících

## 1.1 Teorie o původu jazyka

Původ lidského jazyka zajímá vzdělance a myslitele už od dávných dob. Ani po staletích bádání, množství hypotéz a usilovné snahy o jejich doložení ale nemáme jednoznačné důkazy o tom, kdy a jakým způsobem jazyk vznikl. Existuje pouze řada domněnek, které se vlivem filozofických směrů, různých myšlenkových tradic a objevů vědních disciplín vyvíjely a měnily. Jak konstatují editoři jedné z řady publikací zabývajících se teorií evoluce, lidský jazyk zůstává pro vědce jednou z velkých záhad (Knight, Ch. – Studdert-Kennedy, M. – Hurford, J., 2000).

Co se týká datace vzniku jazyka, odhady se různí. Předpoklady pro vznik mluveného jazyka se ale podle dosavadních vědeckých poznatků objevují nejdříve před 500 tisíci lety (Wildgen, W., 2004), jako pravděpodobné autoři často uvádí období zhruba před 300 tisíci lety (Nekula, M., 2002; Čermák, F., 2001). Někteří pak určují širší časové rozmezí, které považují za etapu klíčovou pro rozvoj jazyka, například výše zmiňovaná publikace nabízí dataci 400 000 až 250 000 let (Knight, Ch. – Studdert-Kennedy, M. – Hurford, J., 2000). O moderních, plně rozvinutých jazycích, jež představují systémy umožňující i sdělování na úrovni abstraktních pojmů, pak hovoříme až v době mnohem pozdější, a to ve spojitosti s vývojem mozku a evolučními změnami člověka (Knight, Ch. – Studdert-Kennedy, M. – Hurford, J., 2000).

Ještě méně jednotné než návrhy datace vzniku lidského jazyka jsou pak hypotézy o způsobu, jakým k němu došlo. Dvěma konkurenčními názory, které mají mezi vědci zřejmě největší počet zastánců, jsou teorie interjekční a teorie posunková. Teorie

interjekční prosazuje stanovisko, že lidský jazyk se vyvinul z původně neartikulovaných výkřiků vyjadřujících emoce, popřípadě varovné signály, identifikaci se skupinou či vymezení území. Tyto se postupem času ustálily, došlo k jejich konvencionalizaci a vzniku prajazyka (Nekula, M., 2002; Wildgen, W., 2004).

Zastánci teorie posunkové upřednostňují pojetí, podle něhož se dříve než zvukový jazyk vyvinulo dorozumívání prostřednictvím posunků (Nekula, M., 2002). Jak píše Čermák, je „možné, ba pravděpodobné, že vzniku jazyka mohl předcházet jazyk gest“ (Čermák, F., 2001, s. 63). Právě s posunkovou/gestickou teorií bývá některými autory spojována fylogeneze znakových jazyků, pro podpoření jejich statusu se pak zdůrazňuje skutečnost, že jazyk gest je zřejmě starší než jazyk mluvený a je nedílnou součástí evolučního procesu. Tomasello (2008) k této problematice podotýká, že dnešní znakové jazyky jsou ovšem příliš komplexní na to, aby mohly reprezentovat počáteční vývojové fáze lidské komunikace.

Myšlenku prajazyka gest zvažoval mezi prvními Condillac již v 18. století (Wildgen, W., 2004), jeho následovníci a zastánci této teorie se zabývají jejími různými aspekty, a i dnes se mnohdy liší v názorech na to, jak rozvinutý byl jazyk gest předků člověka, jak byl užíván a co bylo motivací pro následný přechod k jazykům mluveným.

Jedním z obhájců posunkové teorie je například Hewes (1978), jenž ve své studii podporuje tento názor na základě výsledků zkoumání primátů, zaměřeného na míru jejich schopnosti komunikovat prostřednictvím gest či systému znakového jazyka. Další autoři usilují o navržení hypotézy o vzniku prajazyka gest a řeší otázku jeho komplexnosti. Někteří zastávají názor, že se jednalo o jazyk plně vyvinutý, jenž byl prvním krokem k evoluci

jazyka mluveného, jiní předpokládají, že se oba vyvíjely společně, gesta byla doprovázena skřeky, a zvuková podoba jazyka pak byla upřednostněna jako výhodnější (Wildgen, W., 2004).

Mnozí autoři se shodují, že řeč se vyvinula za účelem sdílení myšlenek a informací v rámci lidského společenství (Knight, Ch., 2000), byla spojena s počátky společenských úmluv a spojenectví (Knight, Ch. – Studdert-Kennedy, M. – Hurford, J., 2000). Burling (2000) ve svém příspěvku nabízí zajímavou poznámku o tom, že rozumíme mnohem více, než jsme schopni říci, a tudíž komunikace nezačíná rozhodnutím něco sdělovat gestem, ale až momentem, kdy si někdo druhý určitý pohyb jako gesto interpretuje.

K přechodu od gest ke zvukovému jazyku mohlo dojít kvůli potřebě uvolnit ruce – mluvený jazyk umožnil komunikaci a práci zároveň (Wildgen, W., 2004), mohl být také inspirován potřebou komunikace v rámci udržování vztahů (tzv. grooming) s čím dál větším počtem jedinců – přátelská péče, jakou známe od primátů, zahrnující fyzický kontakt byla v této situaci již nevýhodná, jazyk umožnil interakci s několika jedinci najednou (Knight, Ch. – Studdert-Kennedy, M. – Hurford, J., 2000).

Ať už byly z evolučního hlediska důvody pro upřednostnění mluveného jazyka jakékoli, je jisté, že pro skupiny lidí, kteří se narodili jako neslyšící, případně o sluch přišli v raném stádiu života, i dnes zůstává „jazyk gest a znaků“ jedinou možnou volbou přirozené komunikace. Protože akustické jazyky slyšet nemohou, ale jako všechny lidské bytosti mají přirozenou potřebu informací, musela se nutně vyvinout jim vlastní a smyslově přístupná forma komunikace, která by tuto potřebu kompenzovala. A tak vznikly znakové jazyky neslyšících.

## 1.2 Znakové jazyky

V současné době můžeme na základě vědeckých výzkumů poměrně s jistotou již říci, že neslyšící ve všech zemích komunikují mezi sebou prostřednictvím znakových jazyků. Ty jsou svojí komplexností a strukturními rysy srovnatelné s dalšími přirozenými jazyky, a ačkoliv vždy existují po boku komunikace mluvené, nejsou od jazyka slyšící většiny v dané zemi žádným způsobem odvozené (Woll, B. – Kyle, J. G., 1994).

Datovat přesně vznik znakových jazyků není možné. Obecně lze ale říci, že jazyk vzniká z potřeby komunikovat a dorozumět se s okolím. Autoři jako Deucharová (1996) či Stokoe (1993) se tedy domnívají, že znakové jazyky se začaly vyvíjet v době, kdy nastala možnost vytvářet komunity neslyšících. K tomu došlo až poměrně pozdě, zhruba v 18. a 19. století, kdy se v jednotlivých zemích začaly formovat instituce pro neslyšící, především pak školy.

Do té doby nemůžeme uvažovat o znakových jazycích jako systémech komunikace, které se vyvinou do podoby konkrétních národních jazyků neslyšících. Nicméně je téměř jisté, že i v období, kdy neexistovaly školy a další instituce umožňující širší sociální interakci, se v rodinách s neslyšícími příslušníky vždy vyvinul specifický způsob „domácí“ komunikace pomocí znakování (Deuchar, M., 1996). Známe totiž i doložené případy, kdy neslyšící dítě nebylo vystaveno žádné formě znakového jazyka, a přesto se u něj vyvinul systém komunikace prostřednictvím gest a vymyšlených znaků (Tomasello, M., 2008).

Znakové jazyky tedy vznikaly jako všechny přirozené jazyky spontánně a nebyly, jak se mnozí domnívají, vytvořeny slyšícími jako umělé systémy (Deuchar, M., 1996). Je ovšem třeba zmínit, že působením škol a pedagogů (v drtivé většině slyšících a zřídka

ovládajících komunikaci vlastní jejich neslyšícím studentům) a jejich rozdílných názorů na vhodný způsob komunikace pro vzdělávací potřeby byly znakové jazyky silně ovlivňovány mluveným jazykem v dané zemi a různými náhradními, podpůrnými způsoby komunikace uměle vytvořenými za účelem vzdělávání.

### **1.3 Nejstarší záznamy o komunikaci neslyšících a zásadní milníky v historii znakového jazyka**

Jak píše Wollová a Kyle (1994) či Macurová (2008), nejstarší zmínky o komunikaci neslyšících je možné najít již zhruba 2000 let zpátky v dokumentech nejrůznější povahy, které se o znakování zmiňují ve zcela odlišných souvislostech. Drobné poznámky jsou obsaženy například v záznamech starých židovských zákonů, na specifickou povahu komunikace hluchých upozorňuje Platón v dialogu Kratylos, schopnost neslyšících používat k dorozumívání pohyby, gesta, znaky reflektuje ve svých spisech sv. Augustin (Gallaudet University Archives, 2005).

Wollová a Kyle (1994) ovšem rovněž poznamenávají, že žádný z těchto autorů neposkytuje informace o povaze komunikace neslyšících jako celku, dokonce ani nepodává popis konkrétních znaků. O podrobnostech k jednotlivým znakovým jazykům se tak dozvídáme poprvé ze zmínek ve spisech vychovatelů a učitelů neslyšících a ještě později z prací lingvistů, kteří se věnují podrobnému zkoumání systémů znakových jazyků v různých zemích.

Za význačnou etapu ve vývoji znakových jazyků a formování jejich postavení považují členové Světové federace neslyšících (2006) 18. století. Doba osvícenství byla charakteristická mimo jiné zájmem o povahu a původ jazyků (Gallaudet University Archives, 2005). I díky němu bylo nejprve ve Francii a následně

v dalších zemích zpřístupněno neslyšícím lidem vzdělání, a nevyhnutelně se tak objevily první zásadní práce a úvahy o povaze jazyků znakových.

Zlomovým obdobím se pak stala druhá polovina 20. století, konkrétně 60. léta, kdy Američan William Stokoe publikoval první lingvistickou studii o americkém znakovém jazyce (ASL) nazvanou *Sign Language Structure* (1960), a dal tak podnět ke zkoumání znakových jazyků dalších zemí a ke vzniku lingvistiky znakových jazyků jako nové vědní disciplíny. Výsledky jejího zkoumání poté na přelomu tisíciletí podnítily řadu zásadních legislativních kroků, výrazných změn v procesu vzdělávání i aktivitu samotných neslyšících a jejich snahu o vyhranění jazykové a kulturní menšiny.

#### **1.4 Stručná historie znakových jazyků a významné osobnosti v oblasti vzdělání a lingvistiky v jednotlivých zemích**

Už v době před 18. stoletím je napříč různými zeměmi možné zachytit jistý vývoj ve smýšlení o znakových jazycích. Pro příklad uveďme italského lékaře Girolama Cardana, jenž potvrdil schopnost neslyšících učit se. Oponoval tak některým myslitelům, kteří (zejména pod vlivem názorů Aristotelových, poněkud pozměněných jejich nesprávnou interpretací) neslyšící považovali za osoby v podstatě neschopné používat rozum (Gallaudet University Archives, 2005).

Metody výuky se lišily stejně jako její výsledky podle kompetence pedagogů a míry jejich uznání komunikace samotných neslyšících. Neslyšící děti byly vzdělávány ojedinele již od nejstarších dob, první systematictější pokusy zaznamenáváme ve Španělsku (Hrubý, J., 1997). Až do vzniku veřejných institucí

se ovšem jednalo výhradně o členy šlechty či bohatých rodin a o péči individuální (Poul, J., 1987).

#### **1.4.1 Francie**

Podle Stokoeho (1993) můžeme hovořit o skutečných počátcích historie znakového jazyka až ve 2. polovině 18. století ve Francii, kdy zde začala působit z dnešního hlediska význačná osobnost – Abbé Charles Michel de l'Épée. Ten založil první školu přístupnou všem neslyšícím, také se sám pokoušel naučit komunikovat prostřednictvím znaků a používat je ve výuce. Nicméně pro potřeby vzdělávání se mu jazyk jeho studentů zdál být nedostatečný, a tak ve svém prvním díle *Institution des Sourds et Muets par la Voie des Signes Méthodiques* (1776) rozpracoval systém uměle vytvořených znaků, tzv. signes méthodiques – metodických značek (podle Krahulcové, 2002), pro pojmy a koncepty, které ve znakovém jazyce nenašel.

Na jeho průkopnickou činnost pak ve Francii navázali mnozí další. Mezi nimi vynikl například Abbé Sicard, úspěšný žák Abbého de l'Épée a jeho nástupce ve vzdělávacím ústavu pro neslyšící. Sicard dosáhl se svými studenty značných úspěchů a mimo pedagogické praxe věnoval pozornost i práci teoretické (Stokoe, W., 1993). Z dalších osobností, jež se následně ve Francii věnovaly problematice znakového jazyka jak působením pedagogickým, tak psaním odborných pojednání, můžeme zmínit jména jako Bébien či Rémi Valade.

#### **1.4.2 Německo**

„Ve většině ústavů založených v 2. polovině 18. století byli neslyšící vzdělávání ve znakovém jazyce, respektive francouzským systémem metodických znaků“ (Krahulcová, B., 2002, s. 20). V Německu (a posléze i v dalších evropských



státech) se ovšem formoval také druhý proud, tzv. metoda orální, která užívání znaků do značné míry omezovala a na jejímž základě byla výuka koncipována s cílem naučit neslyšící komunikovat v jazyce mluveném (Krahulcová, B., 2002). Rozkvětu se jí dostalo díky Samuelu Heinickemu, jenž založil první německý ústav v Lipsku v roce 1778 (Výmola, K., 1925). Jelikož se tyto dva proudy zásadně lišily v pojetí výuky, byly označeny jako škola francouzská a německá (Krahulcová, B., 2002).

Úsilí zastánců druhého modelu výuky bylo stvrzeno v roce 1880 závěry mezinárodního kongresu v Miláně, v nichž je jasně preferována metoda orální a používání znakových jazyků je důrazně označeno za nevhodné (*Milan 1880 Congress: Eight Resolutions*, 2005-2009). Jak podotýká Macurová (2008), tato stanoviska měla pro další postavení znakových jazyků dalekosáhlé následky. Až se vznikem jejich lingvistiky ve 20. století se začal měnit (i když pomalu a mnohdy neochotně) pohled vědců, pedagogů i veřejnosti a znakovým jazykům (a tudíž i jejich uživatelům) se začalo dostávat zájmu a vlídnějšího přijetí.

### **1.4.3 USA**

Ačkoliv již bylo výše řečeno, že jednotlivé znakové jazyky vznikaly z potřeby komunikace uvnitř konkrétního společenství neslyšících, a vyvíjely se tedy v každé zemi zcela samostatně, přece jen je možné mezi některými jazyky najít souvislosti (a v jejich důsledku také podobnosti jazykové) dané především kulturními kontakty.

Počátky historie amerického znakového jazyka (ASL) jsou do značné míry spojeny se znakovým jazykem francouzským a s působením již zmiňovaného pedagoga a teoretika Abbého Sicarda. Ten přijal Thomase Hopkinse Gallaudeta, který přijel do Evropy studovat možnosti výuky neslyšících. Zpět si odvážel

nabyté znalosti francouzské metody vzdělávání a o pomoc s jejich uvedením do praxe požádal neslyšícího učitele Laurenta Clerca (Stokoe, W., 1993). Společně pak ve Spojených státech založili v roce 1817 školu pro neslyšící, z níž je dnes prestižní Gallaudetova univerzita, dosud jediná vysoká škola určená výhradně neslyšícím studentům a přizpůsobená jejich speciálním potřebám (Ladd, P., 2003).

Po vydání Stokoeho stěžejního díla v roce 1960 se mnozí tamní vědci nechali inspirovat jeho studií a začali se věnovat zkoumání různých, nejen jazykových, aspektů komunikace amerických neslyšících. Začala se plně rozvíjet lingvistika znakových jazyků, kterou svými pracemi reprezentují autoři jako Ursula Bellugi, Edward Klima, Ronnie Wilbur či Robbin Battison a jejichž práce podnítila vědecké zkoumání znakových jazyků v dalších zemích.

#### **1.4.4 Anglie**

Také ve Velké Británii došlo ke vzniku prvních institucí pro neslyšící až ve 2. polovině 18. století a k jejich výraznějšímu rozkvětu ve století následujícím. Zásahu na rozvoji edukace neslyšících v jejich počátcích zde měla zejména rodina Braidwoodových, jejíž členové založili několik škol, první z nich známou jako Braidwood Academy v roce 1760, a věnovali se hledání nejvhodnějších metod výuky (Deuchar, M., 1996).

Jako v ostatních zemích, i zde bylo prosazování znakového jazyka dlouhé a o jeho uznání se kromě jazykovědců zasazovaly také různé veřejné organizace na podporu neslyšících. Na poli lingvistiky britského znakového jazyka (BSL) pak význačnou vědeckou a publikační práci odvedli a odvádějí autoři jako Margaret Deucharová, Mary Brennanová, Bencie Wollová či Jim Kyle.

#### 1.4.5 Další země

Z Francie, která sehrála významnou úlohu v počátcích zkoumání znakového jazyka a vzdělávání neslyšících, z Německa, kde se vyvinula konkurenční edukační metoda, z USA a Anglie, jež iniciovaly lingvistické bádání v oblasti znakových jazyků, se ve 2. polovině 20. století rozšířil zájem o znakové jazyky postupně do celého světa.

Svůj znakový jazyk mají neslyšící prakticky v každé zemi, doložené jsou všude od evropských států, Austrálie, přes Čínu, Kypr, Island až po Kubu či Zimbabwe (World Federation of the Deaf, 2006). Stupeň zkoumání a popisu se samozřejmě liší dle možností dané země, nicméně tam, kde již došlo ke vzniku lingvistiky znakových jazyků, jsou publikovány stále nové studie týkající se různých aspektů komunikace neslyšících. Nejinak je tomu i v České republice.

## **2 Komunikace neslyšících v České republice**

### **2.1 Historie českého znakového jazyka v oblasti vzdělání a lingvistiky**

Počátky českého znakového jazyka (ČZJ) jsou vesměs shodné s vývojem dalších znakových jazyků a jsou rovněž spojeny se vznikem vzdělávacích institucí, v nichž poprvé došlo ke sdružování neslyšících a k formování českého znakového jazyka jako jejich jazyka národního. Se vznikem české lingvistiky znakového jazyka v devadesátých letech 20. století pak poprvé získáváme ucelenější poznatky o jeho struktuře a fungování.

#### **2.1.1 Vzdělávací instituce a spolky na podporu neslyšících na českém území**

Výše zmiňované ústavy v Paříži a Lipsku se v 18. století staly vzorem pro zřizování obdobných institucí v ostatních zemích (Výmola, K., 1925). V roce 1786 byl tak (jako pátý v Evropě) založen na českém území Ústav pro hluchoněmé v Praze, v němž se vyučovalo zejména metodou francouzskou, tedy znakovým jazykem, někteří nadanější žáci se učili i artikulaci (Hrubý, J., 1997).

Kombinovanou metodu (dnešními slovy řečeno v podstatě moderní metodu bilingválního vzdělávání) prosazoval Václav Frost, nicméně další vývoj jeho inovativnímu přístupu nepřál (obdoba jeho metody se k nám paradoxně vrátila ze Skandinávie až dlouho po jeho smrti); i samotný znakový jazyk byl postupně potlačován a v roce 1932 bylo jeho užívání v ústavu zakázáno zcela (Hrubý, J., 1997). Vedle zařízení pražského vznikaly posléze i další, například ústavy pro neslyšící v Českých Budějovicích, v Litoměřicích, Hradci Králové, Brně či Ivančicích (Poul, J., 1987). Nejprve se jednalo o instituce charakteru

základního vzdělání, později vzniklo též několik škol mateřských a škol vyššího vzdělání. Ve druhém případě, jak uvádí Hrubý (1997), se jednalo ve velké většině o učební obory, jejichž nabídka se měnila od velkého okruhu až po mizivý počet po roce 1948, kdy byly školy zestátněny.

K zásadním změnám v pozitivním slova smyslu pak dochází po roce 1990, jednak díky novému zákonu, který uznává právo neslyšících na vzdělání s použitím znakové řeči, jednak díky rozvoji speciální pedagogiky a zaměření na specifické potřeby žáků (Krahulcová, B., 2002). V současné době jsou neslyšícím, alespoň teoreticky, otevřeny školy všech stupňů vzdělání.

Mimo škol a vzdělávacích zařízení sehrály významnou roli v přijetí neslyšících a zkvalitnění péče o jejich zájmy různé spolky, mezi prvními v roce 1915 Spolek pro péči o hluchoněmé, jenž stál u zrodu jednoho z českých ústavů, inicioval vydávání časopisu pro neslyšící, pořádal kurzy pro pedagogy. Mnozí jeho členové se však stavěli proti užití znakového jazyka, což z dnešního hlediska vnímáme jako vliv negativní (Výmola, K., 1925, Hrubý, J., 1997).

Do roku 1948 vzniklo mnoho dalších uskupení, která však následně nemohla fungovat, a tak na poměrně dlouhou dobu upadl zájem o neslyšící i jejich jazyk. Výrazné zlepšení přišlo až po roce 1990, kdy byla založena celá řada sdružení zaměřujících se na neslyšící, jejich vzdělání, volnočasové aktivity, kulturu, sport i specifické služby, jako je tlumočení (Hrubý, J., 1997).

### **2.1.2 Lingvistika českého znakového jazyka**

Díky své povaze, výrazně odlišné od jazyků akustických, byly znakové jazyky až do počátků jejich systematického zkoumání často ztotožňovány s prostředky neverbální

komunikace, jako jsou gesta a mimika, nebo byly považovány v podstatě za vyjadřování pantomimické (Macurová, A., 2001). Až v 60. letech 20. století se na základě práce Williama Stokoeho začala ve světě rozvíjet lingvistika znakových jazyků, která tato tvrzení postupně vyvrátila.

U nás se ovšem až do roku 1989 kvůli oficiálním postojům k hluchotě, vzdělávání neslyšících založenému na oralismu a přístupu k postižení jako takovému nevyskytly vhodné podmínky pro zkoumání znakového jazyka (Macurová, A., 2008). Teprve v roce 1988 byl publikován první *Slovník českého znakového jazyka* (Hrubý, J., 1997), soustavný výzkum byl pak zahájen v Institutu pro neslyšící v Berouně v roce 1993 (Okrouhlíková, L., 2008).

Od druhé poloviny 90. let se centrem lingvistického výzkumu ČZJ stává Univerzita Karlova, respektive Ústav českého jazyka a teorie komunikace (Macurová, A., 2008), v jehož vedení stojí prof. Alena Macurová. Ta jako jedna z prvních začala publikovat články a studie na téma českého znakového jazyka a pod jejím dohledem a s jejím přispěním vznikají další odborné práce studentů, a to i studentů neslyšících.

Lingvistika českého znakového jazyka je však ještě stále poměrně mladým oborem. V dnešní době se poznání českého znakového jazyka nachází zhruba na úrovni období 70. let v Americe a tehdejšího množství vědecky podložených informací o ASL, a zatímco tamní lingvistika řeší již otázky detailní analýzy různých aspektů znakového jazyka, v České republice i nadále zůstává hlavním úkolem obhájení statusu ČZJ jako plnohodnotného jazyka (Slánská Bímová, P. – Okrouhlíková, L., 2008).

I přesto již existuje řada odborných výkladů a rozborů týkajících se různých rysů komunikace českých neslyšících. Počáteční výzkum se soustředil zejména na vypracování notačního systému, tedy způsobu zápisu znaků ČZJ (Macurová, A., 2008), protože znakový jazyk je jazykem vizuálně-motorickým a psanou podobu nemá (Okrouhlíková, L., 2008). Později se zájem lingvistiky rozšířil na všechny stránky jazykové komunikace, dále i na otázky vzdělávání a kulturních specifíků komunity neslyšících. K úplnému a detailnímu poznání českého znakového jazyka a všech aspektů komunikace jeho uživatelů však povede ještě dlouhá cesta.

Od roku 2000 významně přispívá k výzkumu, prosazování a k péči o znakový jazyk také Česká komora tlumočnicků znakového jazyka v Praze. Ta byla založena za účelem zkvalitnění tlumočnických služeb a soustavně se věnuje zprostředkovávání různých kulturních akcí i poskytování příležitostí k dalšímu vzdělávání tlumočnicků (Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2004). Kromě pořádání specializovaných seminářů pro profesionály organizuje také přednášky přístupné veřejnosti (samozřejmě i té neslyšící) a v rámci jednoho ze svých projektů vydává odborné publikace o znakovém jazyce i o ostatních sférách života neslyšících (Okrouhlíková, L., 2008), které jsou výborným zdrojem pro bližší seznámení s touto problematikou.

Lingvistický výzkum znakového jazyka a propagace jeho výsledků nezastupitelně přispívají ke změně postojů k jazyku neslyšících. Vědecké důkazy o jeho plnohodnotnosti, nevyvratitelná data o tom, že komunikace neslyšících není ochuzená a primitivní, a i přesto, že je odlišná od mluvených jazyků, ve všem se jim vyrovná, představují počátek přehodnocování přístupu většinové společnosti. Nejprve

ke znakovému jazyku, následně i k jeho uživatelům, protože postoje k jazyku a jeho mluvčím jsou často úzce provázány (Burns, S. – Matthews, P. – Nolan-Conroy, E., 2001).

Zjištěné informace podporují změny v různých sférách života neslyšících – dochází k prosazení legislativních kroků v jejich prospěch, k přehodnocení dosavadních metod používaných ve vzdělávání, k postupnému seznamování veřejnosti s problematikou hluchoty, a díky tomu všemu pomalu i k tolerantnějšímu náhledu světa, v němž musí žít.

Co je snad ovšem ještě důležitější, uznání znakových jazyků mění také postoje neslyšících k jejich přirozenému komunikačnímu prostředku a vede k redefinování vlastní identity (Gustason, G., 1983). Inspirováni a povzbuzeni novými poznatky, neslyšící se vyhraňují vůči většinové společnosti a začínají rozvíjet svoji specifickou kulturu.

## **2.2 Kulturní situace českých neslyšících**

### **2.2.1 Český znakový jazyk v české legislativě**

Ačkoli znakový jazyk se mezi neslyšícími na našem území rozvíjel déle než dvě století, první odstavce v právních dokumentech samostatně věnované komunikaci neslyšících nalezneme až po roce 1990 v novele školského zákona, týkající se užití znakového jazyka ve výuce (Krahulcová, B., 2002). Zásadním z hlediska českého znakového jazyka a uznání práva na jeho užití ve vzdělávání je pak *Zákon o znakové řeči č. 155/1998 Sb., §2*, v němž poprvé nalézáme definici neslyšících a jenž podává vymezení základních pojmů spojených s jejich komunikací (Kosinová, B., 2008).

Zatím poslední úprava zákona a výše zmíněných termínů v něm uvedených proběhla v roce 2008. Opětovně je zde vyložen



pojmem neslyšící osoby, jsou specifikována jejich práva na využití různých prostředků komunikace a uznány nároky na tlumočnické služby v různých situacích. Tato verze se také detailně zabývá různými možnostmi komunikace neslyšících a jasně definuje rozdíl mezi plnohodnotným českým znakovým jazykem a komunikačními systémy odvozenými, vycházejícími z jazyka českého, jako jsou znakovaná čeština, prstová abeceda, písemný záznam řeči, vizualizace mluvené češtiny apod. Kromě neslyšících pojednává tento zákon rovným dílem též o osobách hluchoslepých a jejich komunikačních systémech, z nichž některé jsou shodné, ovšem v taktilní formě, s prostředky komunikace neslyšících, jiné jsou zcela specifické (*Zákon č. 384/2008 Sb.*).

### **2.2.2 Kulturní a jazyková menšina**

Pro kulturní identifikaci s komunitou neslyšících plní jazyk důležitou úlohu hned na několika úrovních – zejména z hlediska pojmenování, definování sebe samých a z hlediska míry používání znakového jazyka jako základního prostředku komunikace.

Pro slyšící uživatele jazyka nehraje způsob, jakým nazývají osoby se ztrátou sluchu, významnou roli, ačkoli právě ten v mnohém vypovídá o všeobecném pohledu na neslyšící jako takové, udržovaném v povědomí většiny Čechů. V našem kontextu se setkáváme s použitím pojmů, jako jsou postižení, hluchí, hluchoněmí, jež odráží přístup k neslyšícím jako ke skupině lidí, kteří jsou nějakým způsobem jiní, „nenormální“, vybočující ze standardu většiny.

Nicméně v dnešní době řada neslyšících nazírá sama na sebe ve zcela jiném světle. Neidentifikují se s označeními, která je řadí mimo normu. Mnozí z nich (a z jejich zastánců) prosazují tzv. jazykově kulturní přístup. Podle tohoto pojetí se neslyšící vymezují jako menšina s vlastní kulturou a jazykem

sdílející normativní řád a hodnotovou orientaci a prohlašují se za kulturně Neslyšící; pojem neslyšící s malým počátečním písmenem je pak chápán pouze jako termín lékařský s významem osoby se ztrátou sluchu (Kosinová, B., 2008; Pavlovičová, I., 2002).<sup>1</sup>

Pro ty, kteří zastávají jazykově kulturní přístup, hraje znakový jazyk klíčovou roli v kulturní identifikaci (Ladd, P., 2003), neboť se stává základním komunikačním prostředkem, v němž probíhá interakce a díky němuž je budováno společenství neslyšících. Vlastní plnohodnotný jazyk, chápání světa, společná zkušenost, historie, kultura, tradice a zvyky – to jsou základy, na nichž se utváří jazyková a kulturní menšinová skupina (Kosinová, B., 2008; Ridgeway, S., 2001).

Ne všichni lidé se ztrátou sluchu se ovšem za kulturně neslyšící považují. Někteří neslyšící, nedoslýchaví či ohluchlí totiž společenství členů této kulturní menšiny nevyhledávají vůbec, odmítají spojování s jejich komunitou, znakování v žádné formě nepoužívají, snaží se asimilovat ve světě a kultuře většinové společnosti a dokážou v ní obstojně fungovat (Ladd, P., 2003; Ridgeway, S., 2001).

Případná identifikace s neslyšící menšinou je z různých důvodů značně složitá. Situace se v mnoha případech komplikuje již po narození – více než 90% neslyšících dětí se totiž rodí slyšícím rodičům. Je tudíž v podstatě nemožné, aby si dítě začalo od narození osvojovat znakový jazyk dané země (Deuchar, M., 1996) a aby u něj od malička docházelo k procesu enkulturace v neslyšící komunitě (Ladd, P., 2003). S vrstevníky se děti často

---

<sup>1</sup> Pozn.: Jak ale uvádí Kosinová (2008), terminologie zavádějící toto rozlišení není u nás zatím ustálená, takže i v příručkách a studiích jednoznačně preferujících kulturní přístup se zatím pro přehlednost používá převážně jednotné označení neslyšící s počátečním písmenem malým. Proto i zde bude tento postup dále zachován.

setkávají až ve škole, a i tak jim dále povětšinou chybí kontakt s dospělými neslyšícími, který je podle Ridgewayové (2001) nezbytný, protože právě dospělí jsou nositeli hodnot společnosti neslyšících a mohou se stát pro děti vzorem, jak jazykovým, tak kulturním.

Deucharová (1996) v této souvislosti cituje termín jazyková socializace („linguistic socialization“, s. 155), jenž odkazuje zároveň k osvojování jazyka i zapojení do komunity. K jazykové socializaci může individuálně dojít po narození (v neslyšící rodině), s nástupem do školy, či až v dospělosti. Zejména druhé dva případy odráží výjimečnost situace neslyšících, protože za těchto okolností nejsou primárním zdrojem (znakového) jazyka rodiče (Deuchar, M., 1996).

Mimo tyto skutečnosti je rovněž třeba brát v úvahu, že existují různé stupně ztráty sluchu a také různá období, kdy k ní dojde, dnes už jsou navíc k dispozici vyspělé medicínské zákroky, které mohou některé typy vad kompenzovat. Proto nalezneme ve výše zmiňovaném *Zákoně č. 384/2008 Sb.* (s. 1) také následující definici: „Český znakový jazyk je základním komunikačním systémem těch neslyšících osob v České republice, které jej samy považují za hlavní formu své komunikace.“

Ztotožnění s kulturou neslyšících je velmi specifickou záležitostí a ovlivňuje jej celá řada individuálních faktorů. Dokonce ani sluchové postižení není nutnou podmínkou pro přijetí do komunity (Pavlovičová, I., 2002), i když jádro společnosti tvoří převážně osoby prelingválně neslyšící (Ladd, P., 2003).

Jednu z výjimek v tomto ohledu představují slyšící děti, které se narodí neslyšícím rodičům. Ty se ocitají v neobvyklé jazykové situaci – výborně ovládají jazyk většinový a stejně dobře jsou schopny používat znakový jazyk svých rodičů. Jedná se tedy

povětšinou o jedince bilingvní. Tato forma bilingvismu je ovšem z lingvistického hlediska speciální – jde v ní totiž o používání jazyků dvou rozdílných modalit. Slyšící děti neslyšících rodičů jsou schopné komunikovat jazykem akustickým i jazykem znakovým, a proto je v souvislosti s nimi užíván termín bimodální bilingvismus (Chen Pichler, D., 2008).

U jedinců, kteří jsou bilingvní, dochází při komunikaci k přepínání kódů, které mají k dispozici, volí tedy jeden z jazyků podle situace, komunikačního partnera apod. (Harding-Esch, E. – Riley P., 2008). Z výzkumů zabývajících se problematikou bimodálního bilingvismu vyplývá, že výslednou formou komunikace bývá u těchto osob míchání obou kódů – nedochází tedy ke zvolení jednoho z jazyků, ale spíše k simultánní produkci mluveného jazyka a jazyka znakového (Emmorey, K. – Borinstein, H. B. – Thompson, R. – Gollan, T. H., 2008). To je možné právě díky tomu, že se jedná o systémy dvou různých modalit. V případě bilingvismu unimodálního, tedy znalosti dvou jazyků akustických, by takováto forma komunikace samozřejmě nebyla z fyziologického hlediska uskutečnitelná (Emmorey, K. – Borinstein, H. B. – Thompson, R. – Gollan, T. H., 2008).

Se specifickou jazykovou situací souvisí rovněž fakt, že slyšící děti neslyšících rodičů jsou též bikulturní (Emmorey, K. – Borinstein, H. B. – Thompson, R. – Gollan, T. H., 2008) a mnohé z nich se mohou potýkat s pocitem rozpolcenosti (Horáková, R., 2008). Ve světě a dnes už také u nás tedy vznikají pro členy této bilingvní komunity organizace, v nichž se scházejí jedinci se stejnou zkušeností. Nejvýznamnější jsou sdružení KODA – pro děti mladší 18 let a CODA – pro slyšící děti neslyšících rodičů starší 18 let (názvy jsou zkratkami anglických výrazů Kids of Deaf Adults/Children of Deaf Adults), která pořádají různá setkání,

konference a další společenské akce (Horáková, R., 2008; Emmorey, K. – Borinstein, H. B. – Thompson, R., 2005).

Pro jednotlivé případy, v nichž se tedy nejedná o samotné neslyšící osoby, používají autoři jako Ridgewayová (2001) či Ladd (2003) speciální termín, hovoří o tzv. postojové hluchotě. Tento termín odkazuje k jedincům, kteří se chovají jako kulturně neslyšící, a to bez ohledu na míru ztráty sluchu, a již jsou ostatními jako členové komunity akceptováni. Všichni neslyšící patřící mezi členy menšinového společenství pak žijí ve světě dvou kultur, přičemž ta jejich je v mnoha ohledech závislá a je odkázaná na ochotu a pochopení slyšících.

Nežřídka tak dochází ke kulturnímu konfliktu těchto dvou skupin. Jak uvádí Ertingová (1998) ve své studii, slyšící lidé (lékaři, učitelé, vychovatelé...) si vykládají hluchotu často jako problém, který je třeba vyřešit, „napravit“. Ovšem pro neslyšící samotné „je hluchota spojena s určitým chováním a postoji“ (Ertingová, C. J., 1998, s. 123), mají „zájem na zachování svého jazyka“ (Paddenová, C. – Humphries, T., 1998, s. 132), vnímají sami sebe jako osoby jedinečné právě díky ztrátě sluchu, zkušenostem, jazyku i oddanosti ke komunitě (Kyle, J., 1998). Nechtějí tedy „vyléčení“, netouží stát se slyšícími, dokonce i narození neslyšícího dítěte je pro ně vítané a žádoucí (Ladd, P., 2003), protože znamená možnost pokračování jejich jazyka a kultury. To, co neslyšící chtějí, je snaha o pochopení ze strany slyšících a akceptování jejich odlišnosti se vším, co k ní patří.

Jako každá menšina, i neslyšící mají jako skupina svá kulturní specifika, která je dobré znát a respektovat. Mezi základní prvky komunity neslyšících patří kromě stěžejního rysu užívání znakového jazyka i sdílená zkušenost života ve slyšícím světě a s ním spojená (každodenní) úskalí a zřetelné vyhranění

vůči chování a postojům slyšících (Burns, S. – Matthews, P. – Nolan-Conroy, E., 2001).

Možnost interakce ve vlastním jazyce, snaha kompenzovat nedostatek informací a potřeba upevňovat vztahy v komunitě vedou k častému vyhledávání společnosti ostatních neslyšících a k setkávání v klubech (těch je dnes v České republice k dispozici již celá řada, např. při organizacích jako jsou Federace rodičů a přátel sluchově postižených, Česká unie neslyšících, Svaz neslyšících a nedoslýchavých atd.) i k dalším skupinovým volnočasovým aktivitám (Kosinová, B., 2008). V poslední době samozřejmě díky novým technologiím narůstají možnosti komunikace i získávání informací a dochází k navazování kontaktů a setkávání také na jiných místech (Motejzíková, J., 2005).

Členové komunity neslyšících mají též své charakteristické zvyky, které provází například pozdrav, přípitek či přání dobré chuti, i slyšícím je z médií známý speciální způsob „tleskání“ prostřednictvím rukou třepotajících nad hlavou (Kosinová, B., 2008). Ve společenství se objevují typické tendence, jako je preferování neslyšícího partnera (Ladd, P., 2003), a dodržují se konvenční pravidla ohledně toho, jak se v přítomnosti ostatních a při interakci chovat či nechovat. Důležité jsou i kulturní odlišnosti týkající se komunikační vzdálenosti, kontaktních signálů či významu a četnosti pohledů, dotyků, specifických gest (Pavlovičová, I., 2002; Strnadová, V., 2008).

### **2.2.3 Kulturní život a umění neslyšících**

Hovořili jsme zatím o neslyšících v kontextu jazykové kulturního uskupení, společných problémů, názorů, postojů, které jsou spojené s vnímáním světa z jiného pohledu než většinového. Tyto skutečnosti se často odrážejí v umění neslyšících, které je

u nás z výše zmiňovaných důvodů poměrně novou záležitostí, zejména pak co se týká uměleckých forem založených na českém znakovém jazyce.

I v neslyšící komunitě však patří umění k důležitým složkám života. Možnost vlastního vyjádření či reflexe společné zkušenosti prostřednictvím umělecké tvorby jsou nedílnou součástí kultury. Některé z forem umění neslyšících „vyplývají ze specifických charakteristik jejich jazyka a kultury, jiné navazují na umělecké formy užívané společností většinovou“ (Ladd, P., 2003, s. 48–49; překl. aut.). Umění je v komunitě neslyšících spojeno jednak s každodenním životem, jednak poskytuje další z příležitostí pro setkávání. Je součástí kulturního života a utváří estetické hodnoty.

Také u neslyšících můžeme hovořit o jisté formě „lidového umění“, které je součástí běžného života – jako u každé jiné skupiny nalezneme u neslyšících speciální humor pro ně typický, zejména mladší uživatelé zvyklí bez omezení používat znakový jazyk si s ním kreativně hrají, vyprávějí si anekdoty, vtipy a různé příběhy (Kosinová, B., 2008).

Rozvíjí se i další formy umění založené na znakovém jazyce, popřípadě s ním úzce spojené. Vzniká první „literatura“ (zachycovaná videonahrávkami) – autoři tvoří povídky i poezii, někteří překládají ukázky literárních děl z češtiny do českého znakového jazyka (Kosinová, B., 2008). Na brněnské Janáčkově akademii múzických umění též probíhaly semináře autorské tvorby neslyšících (Pavlovičová, I., 2002).

Vedle produkce literární se stává populárním divadlo neslyšících, jehož rozvoji předcházelo dlouhé období, kdy se uplatňovala zejména vystoupení pantomimická. Pantomima je mezi neslyšícími oblíbená i dnes, ovšem po roce 1990 vznikly také

podmínky pro umělecké využití znakového jazyka a zapojení neslyšících do divadelní tvorby herecky i autorsky (Pavlovičová, I., 2002). Prozatím jediným profesionálním, ale i mezinárodně velmi úspěšným českým divadlem s neslyšícími členy je brněnské Divadlo Neslyším. To mimo jiné zkoumá možnosti jevištního uplatnění znakového jazyka, experimentuje s technikami jeho užití, s rozvinutím jeho pohybové složky apod. (Pavlovičová, I., 2002).

S jazykem mají souvislost i divadelní představení pro slyšící diváky, která jsou tlumočena do znakového jazyka, interpretace písňových textů, oblíbený je také zpěv ve znakovém jazyce, který u nás prezentuje skupina Tichá hudba (Kosinová, B., 2008).

Vedle tvorby založené na znakovém jazyce a performanci se neslyšící umělci realizují též ve výtvarném umění prostřednictvím malby, kresby, sochařství či fotografie (Ladd, P., 2003). Rovněž ve výtvarném projevu se nezdá promítat tematika hluchoty, zkušeností neslyšících a jejich vztahu k okolnímu světu, a dokonce i komunikace (znakový jazyk, alespoň některé dílčí části, je na rozdíl od mluveného možné zachytit v čistě vizuální podobě), umělci se však samozřejmě vyjadřují též k obecně lidským tématům, jako jsou vztahy, láska, smrt (Pavlovičová, I., 2002; Kosinová, B., 2008).

I když zatím pouze v ojedinělých případech, komunikace neslyšících se stává inspirativním zdrojem i pro mladé umělce slyšící. Ti přistupují k vizuální složce znakového jazyka nejprve z hlediska estetického, ovšem zájem o tematiku a snaha oslovit právě/také neslyšící nevyhnutelně vedou k hlubšímu poznání širšího kontextu, jejich kultury i jazyka (Česká televize, 2006).



## **2. 3 Jazyková situace českých neslyšících**

Po obecném uvedení do problematiky hluchoty a sluchového postižení, představení otázek historického vývoje, vzdělání a kultury nejen českých neslyšících se dále budeme více soustředit na tematiku lingvistickou, a to na jejich jazykovou situaci. V následujících kapitolách budou detailněji představeny různé prostředky, jimiž je komunikace českých neslyšících realizována.

Jak již bylo řečeno, jako každá neslyšící komunita v kterékoliv zemi na světě, mají čeští neslyšící k dispozici vlastní plnohodnotný komunikační prostředek, který plní veškeré základní jazykové funkce, používá se v každodenní interakci v rámci společenství a neslyšící jej považují za svůj jazyk národní. Český znakový jazyk však není zdaleka jedinou formou dorozumívání, která se v běžné komunikaci uplatňuje. Kvůli specifickému kulturnímu postavení minority, jež žije ve světě slyšících, jsou čeští neslyšící v různých situacích nuceni využívat i komunikačních systémů dalších, převážně odvozených od jazyka českého.

Osvětlení toho, jak tyto různé formy fungují a za jakých podmínek se k nim neslyšící přiklánějí, bude cílem této části. Kromě faktických rozdílů mezi znakovým jazykem, znakovanou češtinou a (psaným) českým jazykem a otázky jejich vyhranění pro různé komunikační situace bude hned zpočátku rozebrán také pojem znaková řeč, protože tímto termínem označuje komunikaci neslyšících převážná většina Čechů (pokud pro ni tedy vůbec nějaké pojmenování najdou).

### 2.3.1 Znaková řeč

Termín znaková řeč je v souvislosti s komunikací českých neslyšících jedním z nejvíce ustálených pojmů, v povědomí široké veřejnosti je pevně zakořeněn, došlo dokonce i k jeho užití v legislativě. Prvním významným zákonem o komunikaci neslyšících byl výše zmíněný *Zákon č. 155/1998 Sb. o znakové řeči*. Znaková řeč je v něm vymezena jako souhrnný, zastřešující pojem pro „vizuálně-motorické symbolické komunikační systémy“ (Krauhlová-Žatková, B., 1996, s. 60), tedy pro český znakový jazyk i znakovanou češtinu.

Jak uvádějí Slánská Bímová a Okrouhlíková (2008), z hlediska lingvistického je užití tohoto termínu krajně nevhodné – systém jednotek a pravidel, který používá nějaké společenství ke komunikaci, nazýváme vždy jazykem, řečí se rozumí pouze jeho realizace v konkrétní promluvě. Zahrnovat tedy přirozený jazyk pod pojem znaková řeč se jeví jako nepříliš šťastné řešení. Je ovšem třeba také podotknout, že z hlediska sémiotického není vyhovující ani jedno z těchto označení. Každý sémiotický systém je uskupením znaků (Černý, J. – Holeš, J., 2004), systémy komunikační a přirozené jazyky samozřejmě nevyjímaje, takže jak znaková řeč, tak znakový jazyk jsou ve své podstatě termíny neadekvátními.

Z běžného užití pojmenování znaková řeč asi jen tak nezmizí, alespoň z hlediska legislativy však již došlo k nápravě. V *Zákoně č. 384/2008 Sb.* je termín znaková řeč korigován, nová verze je přejmenována na *Zákon o komunikačních systémech neslyšících a hluchoslepých osob* a ani v jejím textu se již s termínem znaková řeč neoperuje. Zato jsou v jeho rámci důsledně odděleny různé formy komunikace pro potřeby neslyšících – jasně je vedena hranice mezi plnohodnotným

českým znakovým jazykem, odvozeným systémem znakované češtiny či využitím psané formy českého jazyka.

### **2.3.2 Znakovaná čeština**

Jak napovídá název, tato forma komunikace stojí na pomezí mezi „znakováním“ a češtinou. Jedná se o uměle vytvořený systém, jenž by měl usnadňovat dorozumívání mezi slyšícími a neslyšícími – podobný znakovaný jazyk vyvinutý za tímto účelem nalezneme v každé zemi. Znakovaná čeština je odvozená od jazyka mluveného, jehož charakter a vlastnosti vizualizuje, využívá soubor znaků přejatých z ČZJ a znaků nových, v podstatě kopíruje slovosled české věty, jejíž jednotky jsou současně artikulovány (Slánská Bímová, P. – Okrouhlíková, L., 2007).

Neslyšící užívají různé způsoby znakování dle typu interakce, jsou dokonce schopni v průběhu konverzace (zejména pokud zjistí, že jejich partner je slyšící) plynule změnit kód (Ceil, L. – Clayton, V., 1998). Ovládají znakový jazyk i znakovanou formu mluveného jazyka, jsou tedy vlastně bidialektičtí (Pokorný, J., 2010). V publikacích námi studovaných se uvádí, že znakovaná čeština je chápána jako prestižnější jazyková varieta (jelikož souvisí s prestižním statutem většinového jazyka mluveného) a že neslyšící se k ní tedy přiklánějí v případě, kdy pociťují situaci jako formálnější – primární sférou jejího využití je ovšem komunikace interkulturní, tedy probíhá v zásadě mezi slyšícím a neslyšícím (Macurová, A., 1997, 2008).

Otázka jazykové prestižnosti je v českém kontextu poněkud komplikovaná. Znakovaná forma češtiny byla jako prestižnější varieta jistě vnímána dříve – dlouhou dobu byla totiž prosazována jako preferovaná forma komunikace, zatímco znakový jazyk byl potlačován. Jak uvádí Redlich (2003), tato prestižnost však byla

vytvořena uměle a byla v hojné míře podporována zejména slyšícími.

Přirozeným důsledkem skutečnosti, že znakovaná čeština byla dlouhou dobu funkčně i jazykově nadřazena znakovému jazyku (Redlich, K., 2003), tedy může být fakt, že i sami neslyšící přejali negativní postoj ke svému vlastnímu komunikačnímu prostředku (Burns, S. – Matthews, P. – Nolan-Conroy, E., 2001), a tak zejména starší uživatelé znakovanou češtinu jako prestižnější formu komunikace zřejmě stále vnímají – respekt českých neslyšících ke znakovému jazyku se v současnosti teprve utváří a posiluje (Kosinová, B., 2008).

Nicméně s vývojem jazykovým a rozvojem kulturním, k němuž u neslyšících dochází v posledních letech, je zřejmé, že mnozí z nich se o status svého jazyka aktivně zajímají, nahlízejí na ČZJ pozitivně, angažují se v jeho poznávání a studiu či jej využívají k umělecké tvorbě, a tak se situace mění a prestiž českého znakového jazyka nepochybně vzrůstá.

I co se týká využití znakovaných forem mluveného jazyka, jež jsou v první řadě a v převážné míře určeny pro komunikaci interkulturní, je situace zřejmě o něco složitější. Jak naznačují zahraniční studie, tzv. kontaktné znakování (forma znakového jazyka) není výlučně vyhrazeno jen interakci slyšící – neslyšící. Americké výzkumy dokládají i případy, kdy se vzhledem k sociolingvistickým faktorům, jako je vědomí oficiálnosti situace či neznámý partner, neslyšící i mezi sebou, tedy v rámci komunikace intrakulturní, uchylují k volbě jiného kódu než vlastního znakového jazyka (Ceil, L. – Clayton, V., 1998).

Neslyšící, a zřejmě se jedná o univerzální fenomén, tedy podle typu situace využívají možností tzv. jazykového kontinua, jež je jim k dispozici. Mohou volit mezi různými způsoby

znakování ze škály, na jejímž jednom konci stojí vlastní znakový jazyk a na druhém varianty, které mají svojí strukturou velmi blízko k jazykům mluveným (Crystal, D., 1987).

### **2.3.3 Český jazyk**

Ze specifického kulturního postavení neslyšících a z povahy znakového jazyka vyplývá potřeba naučit se psát a číst texty ve většinovém jazyce dané země. Protože žijí ve společnosti, kde se veškerá komunikace odehrává v jazyce českém, a protože jejich vlastní jazyk nemá psanou formu a notace vyvinuté lingvisty pro vědecké účely se ke každodennímu užití nehodí, musí se neslyšící děti v rámci školní docházky učit češtinu. Z doposud provedených průzkumů je evidentní, že to zatím není proces moc úspěšný.

Jak ve své publikaci k této problematice poznamenává Komorná (2008), lidé neznalí ČZJ jsou ve valné většině přesvědčeni o tom, že neslyšící sice nemohou vnímat zvuky mluveného jazyka, ale mají alespoň možnost výměny sdělení prostřednictvím jazyka psaného. Jednoduše si text přečtou a odepíší. Všichni, kteří mají představu, jak znakový jazyk funguje, by tomuto názoru oponovali. Pro neslyšící není jednoduché češtině porozumět, ještě obtížnější je pak se v ní vyjádřit. Jak prokázaly dosavadní testy, kompetence neslyšících v recepci a produkci českých textů se individuálně liší, ovšem v převážné většině jsou výsledky v obou oblastech neuspokojivé (Komorná, M., 2008).

Dokonce i lidem, kteří studují jazyky a jimž tak principy fungování různých komunikačních systémů nejsou cizí, bývá někdy těžké vysvětlit, proč neslyšící s češtinou tolik zápolí. Prvním a zásadním důvodem je podle Macurové (1998) skutečnost, že neslyšící děti často čelí stavu raného bezjazyčí.

Tím je míněno, že „nemívají v rozhodujících fázích vývoje, v tzv. kritickém období, k dispozici vlastně jazyk žádný, nic, co by mohlo efektivně fungovat jako průvodce jejich mentálních aktivit, jako nástroj reprezentace světa, jeho kategorizace, "osmyslení" (Macurová, A., 1998, s. 186). Přestože jazyk je vrozený, jeho vývoj „vyžaduje jazykové podněty v raném věku a v dostatečném množství“ (Koukolík, F., 2005, s. 90). Chybějící či nedostačující podněty představují zdroj pozdějších problémů, dobře zvládnutý první jazyk je totiž nezbytnou součástí procesu učení se, a to nejen dalším jazykům.

Druhé úskalí představuje fakt, že český jazyk a ČZJ jsou dva zcela rozdílně fungující systémy. V první řadě se zásadně liší již způsobem své existence – český jazyk (jako všechny mluvené jazyky) je jazykem *audio-orálním*, kdežto jazyky znakové, tedy i ČZJ, jsou povahy *vizuálně-motorické* (Servusová, J., 2008).

Oba jazyky jsou vnitřně organizovány na základě různých principů – jednotky mluveného jazyka jsou produkovány *lineárně*, specifická znakového jazyka umožňuje vedle linearitu také využití *principu simultánnosti*, tedy produkci a vnímání několika jednotek najednou (Slánská Bímová, P. – Okrouhlíková, L., 2007).

I z typologického hlediska se český jazyk a český znakový jazyk řadí k různým skupinám – čeština patří mezi jazyky *flektivní*, u nichž je převládajícím gramatickým principem flexe. Český znakový jazyk by se svojí povahou řadil ke skupině jazyků *polysyntetických*, pro něž je základním organizačním principem tvoření složenin, tedy kombinace plnovýznamových slov/kořenů, a pevná pravidla jejich slovosledu (Servusová, J., 2008; Čermák, F., 2001). Z těchto odlišností samozřejmě vyplývají markantní rozdíly v samotném fungování jazyků i rozdíly na všech jazykových rovinách.

Čeština je tedy po formální stránce naprosto odlišná od ČZJ, pro neslyšící je jazykem cizím, a jako taková by proto měla být pojímána i v rámci vzdělávání. Snaha o zavedení bilingválního vyučování, které uznává ČZJ jako mateřský/první jazyk neslyšících a většinový jazyk pojímá jako cizí/druhý, je u nás teprve v počátcích. Nicméně výsledky podobných programů v zahraničí naznačují, že neslyšící díky nim dosahují znatelně lepších výsledků (Komorná, M., 2008; Macurová, A., 2008).

#### **2.3.4 Český znakový jazyk**

Dříve než se budeme zabývat otázkami, co je znakový jazyk, jak funguje a jak odpovídá kritériím, podle nichž jsou přirozené jazyky klasicky definovány, zrekapitulujeme nejprve obecně ustálená mylná přesvědčení a zdůrazníme, čím znakový jazyk rozhodně není.

Jako první bývá obvykle třeba vyvrátit představu o tom, že znakový jazyk je mezinárodní, tedy že existuje pouze jediná forma znakování<sup>2</sup>, jíž komunikují neslyšící po celém světě. Jak jsme již vysvětlili, není tomu tak, v každém společenství neslyšících se vyvíjí jazyk vlastní. Dokonce i národní jazyky pak podléhají (stejně jako jazyky mluvené) rozrůzněním – na jednotlivých místech České republiky se znakuje rozdílně. Svoji roli hraje též věk či pohlaví uživatelů – jinak znakují staří, jinak mladí lidé, odlišně zvolí některé znaky muži, jiné ženy. Nejenže tedy není znakový jazyk mezinárodní, ale i v rámci jednoho území nalezneme teritoriální dialekty a každý mluvčí má svůj charakteristický idiolekt.

---

<sup>2</sup> Pozn.: Termín *znakování* je v literatuře užíván dvěma způsoby, je to pojem dvojnásobný. Jednak je autory používán v souvislosti se znakovými formami mluveného jazyka, kdy dochází k převodu jazyka zvukového do znaků, jde tedy o znakování mluvené češtiny, jednak ho někteří autoři užívají pro označení parolového chování neslyšících, tedy jejich znakového chování v rámci českého znakového jazyka. Zde jsme užili termínu ve významu druhém.

Dalším problémem, jehož jsme se již v předchozím textu dotkli, je vztah mezi znakovým jazykem a většinovým mluveným jazykem dané země. Ač existují vedle sebe, všeobecné přesvědčení, že znakové jazyky musí být odvozené od mluvených, je rovněž chybné. Znakový jazyk vzniká spontánně, bez zásahu slyšících, pramení z potřeby komunikovat a získávat informace. S jazykem mluveným mají spojitost pouze znakované formy, u nás znakovaná čeština, jež jsou systémy uměle vytvořenými, odvozenými, druhotnými.

Slyšící lidé bez znalosti znakového jazyka se pak často mýlí ještě v jedné věci – mají pocit, že dorozumívání neslyšících se vlastně odehrává formou pantomimy či běžných gest, které jsou všem snadno srozumitelné. Z tohoto důvodu považují jejich komunikaci za zjednodušenou, ochuzenou či dokonce primitivní. Každý, kdo se někdy zadíval na rozhovor dvou neslyšících, nebo se sám pokoušel znakový jazyk naučit, moc dobře ví, jak náramně obtížné je porozumět rodilým mluvčím či znakovat plynně jako oni.

Vyjadřování ve znakovém jazyce obnáší užívání rukou vědomým, „verbálním“ způsobem se snahou komunikovat ve stejné šíři a stejně detailně to, co by sdělili slyšící prostřednictvím mluvené řeči (Crystal, D., 1987). Pomocí gest, jež jsou mnohem méně systematická, je jich omezené množství a jsou užívána víceméně nahodile (Crystal, D., 1987), se jen zdaleka dá vylíčit vše, na co pomyslíme.

V podstatě je to možné jen u zlomku veškerých našich sdělení, jakmile se dostaneme na rovinu abstrakce, těžko si s nimi vystačíme. Jen si zkuste znázornit pantomimou či ukázat jediným gestem váš názor na problematiku globálního oteplování, vysvětlit matematický vzorec či porovnat český jazyk s jazykem znakovým (Kuchařová, L., 2005).



A co si tedy vlastně máme správně představit pod pojmem znakový jazyk? Lingvistika definuje znakové jazyky jako „nevokální jazyky užívané menšinovými komunitami neslyšících různých národů“ (Macurová, A., 2002, s. 194). Je rovněž prokázáno, že se jedná o přirozené a plnohodnotné komunikační systémy tvořené specifickými vizuálně-motorickými prostředky – jejich produkce je realizována pohybem, ukazováním, recepce pak probíhá pomocí zraku (Kuchařová, L., 2005).

Jako každý jazyk, představuje český znakový jazyk komplexní a strukturovaný systém jednotek a pravidel jejich spojování. Nejmenší jednotkou významovou je znak (jednotka zhruba srovnatelná se slovem), který má ještě svoji vnitřní stavbu – je možné jej dělit na elementární části, tzv. komponenty znaku, jež význam nenesou, dokážou jej však rozlišit (Woll, B. – Kyle, J. G., 1994). V odborné literatuře se můžeme setkat s pojmem cherémy, což je původní termín zavedený Stokolem speciálně pro jednotky znakového jazyka vytvořené analogicky k označení fonémy, jehož využíváme v lingvistice jazyků mluvených.

V důsledku snahy prokázat plnohodnotnost znakových jazyků a poukazováním na jejich strukturní rysy srovnatelné s jazykem mluveným se však od užití termínu cherém postupně upouští. V poslední době jsou i při popisu komponentů znaků ČZJ tyto jednotky nazývány jako fonémy, jakkoli je toto označení ve své podstatě nelogické – fonetika se zabývá zvukovou stránkou jazyka, je to disciplína vytvořená výhradně dle jazyků akustických a jednotky, které rozlišuje, jsou zvukového charakteru, což se jazyka znakového díky způsobu jeho existence samozřejmě netýká.

Ve znakových jazycích vydělujeme dva typy komponentů, nosičů významu – nosiče manuální a nemanuální. Mezi manuální nosiče, které přenáší zejména významy lexikální, řadíme místo

artikulace, tvar, pozice a pohyb ruky/rukou. Jako nemanuální nosiče fungují mimika, pohyby a pozice hlavy a horní části trupu, jež nesou převážně významy gramatické (Macurová, A., 2002; Slánská Bímová, P. – Okrouhlíková, L., 2008).

Už na úrovni komponentů znaku se uplatňuje princip simultánnosti, který dále prochází všemi jazykovými rovinami, tedy již od roviny fonologické, přes morfologickou, lexikální až po syntax. Jiným rysem vyplývajícím z povahy znakového jazyka je existence v trojrozměrném prostoru a jeho gramatické využití (Kuchařová, L., 2005). O povaze, simultánnosti a navíc také o ikoničnosti znakového jazyka budeme podrobněji hovořit v kapitole další, neboť tyto charakteristiky jsou úzce spojeny s problematikou zařazení znakového jazyka mezi jazyky přirozené.

Nejen strukturně, ale též funkčně jsou znakové jazyky srovnatelné s jazyky mluvenými. Každý lidský jazyk musí zajistit ve společenství, jímž je užíván, základní komunikační funkce. Nejčastěji citovaná je Jakobsonova kategorizace, dle níž jazyk plní funkci referenční, emotivní, konativní, fatickou, poetickou a metajazykovou (Čermák, F., 2001).

Funkce *referenční* je provázána např. s běžným vyprávěním událostí a zážitků, kdy odkazujeme k času, místu, jejich okolnostem. Funkcí *emotivní* rozumíme možnost vyjadřování postojů, pocitů prostřednictvím jazyka. Chceme-li někoho přimět k činnosti, ovlivnit jeho chování, využijeme funkci *konativní*. Funkce *fatická* je potřebná pro strategie každodenního navazování a udržení či ukončení kontaktu v konverzaci mezi neslyšícími.

O funkci *poetické* ve znakovém jazyce toho zatím mnoho nevíme, avšak vzniká v něm již literatura, poezie, vyprávění, u nichž se projevuje specifické zacházení s jazykem spojené

s estetickými hodnotami textu. Funkcí *metajazykovou* rozumíme možnost užívat jazyka v hovoru o jazyce samotném. Neslyšící se nepochybně baví o různých variantách znaků, s nimiž se střetávají, a v rámci vysokoškolského studia či zájmových přednášek je dnes již možné diskutovat o znakovém jazyce jeho prostřednictvím na úrovni vědecké (Deuchar, M., 1996).

Odhlédneme-li od měřítek čistě jazykových, různé studie přinášejí i další doklady o podobnosti znakových a mluvených jazyků. Výzkumy potvrzují například to, že oba typy jazyků procházejí v podstatě stejnými stádii při osvojování, mimoto jsou obdobně ukládány v krátkodobé i dlouhodobé paměti (Boyes Braem, P. – Kolb, A., 1990).

Vědecké poznatky z oblasti medicíny také jasně prokazují, že „jazyk je ´lhostejný´ vůči systému, v němž se vyjadřuje“ (Koukolík, F., 2005, s. 89). Jak u slyšících, tak u neslyšících se na jazyk specializuje levá mozková hemisféra a v průběhu produkce i recepce se u nich aktivují stejné korové oblasti – „sluch tedy není pro zpracování řečových a jazykových informací kritická smyslová modalita“ (Koukolík, F., 2005, s. 89).

## **2.4 Český znakový jazyk mezi jazyky přirozenými**

Již na základě prozatím uvedených informací by se mohlo zdát, že o postavení a charakteru znakových jazyků toho víme dostatek a předložené „důkazy“ nemohou nikoho nechat na pochybách. O čem tedy ještě dále psát? Bohužel situace znakových jazyků není ani dnes zdaleka pro každého tak jednoznačná.

Status znakových jazyků musí být z lingvistického hlediska ověřen ještě argumentací o jejich příslušnosti ke skupině přirozených jazyků. Je třeba vystavit je konfrontaci s kritérii,

dle nichž se přirozený jazyk obvykle definuje, a zjistit, do jaké míry jim odpovídají. Právě tuto otázku mnozí považují za fundamentální – výsledky znakových jazyků totiž vycházejí z porovnání jako diskutabilní. Proč tomu tak je a zda je zpochybňování za daných podmínek relevantní, by měly nastítnit následující pasáže.

#### **2.4.1 Jazyky přirozené, jazyky umělé a substituční kódy**

Celé generace myslitelů a lingvistů se snažily dospět k ideální definici lidského jazyka, která by postihovala jeho podstatu, základní rysy a funkce a odlišovala by jej od dalších komunikačních systémů. Jednoduchou a přitom vyčerpávající definici k dispozici nemáme, a přestože víme již dost informací, abychom si o něm mohli udělat ucelenou představu, mnohé z našich pouček jsou v podstatě domněnkami, jež nejsme zatím schopni potvrdit.

*Přirozeným jazykem* je tedy obvykle míněn „jazyk užívaný konkrétním jazykovým společenstvím“ (Nekula, M., 2002, s. 194), jehož primárním úkolem je plnění funkce dorozumívací/komunikativní. Domníváme se, že slouží jako nástroj myšlení, v souvislosti s tím reaguje na změny v daném společenství a v jejich důsledku se přetváří, vyvíjí. Je rovněž úzce spjatý s kulturním dědictvím uživatelů, a jeví se tudíž jako nereálné, jak se již mnohokrát potvrdilo, aby se jej mluvčí vzdali ve prospěch nějakého jiného, např. mezinárodního systému komunikace vytvořeného uměle (Černý, J., 1996).

Vedle jazyků přirozených, vzniklých spontánně, existuje též řada systémů vytvořených na jejich základě pro různé účely. Mezi *umělé přirozené jazyky* můžeme zařadit jazyky mezinárodní/univerzální, jako je esperanto, ido či interlingva, které vznikly díky snaze usnadnit komunikaci mezi příslušníky

různých národů. Jejich výhodou je možnost rychlého naučení, protože se vyznačují jednoduchostí a pravidelností, nikdy však nemohou sloužit všem funkcím jako jazyky přirozené (Čermák, F., 2001). Další skupinou umělých jazyků jsou jazyky formální/formalizované, jejichž hlavní cílem je exaktnost a jednoznačnost, své využití tak nachází v matematice, logice či programování (Nekula, M., 2002; Eco, U., 2004).

Mimo skupinu přirozených a umělých jazyků, které disponují systematickým charakterem a vnitřními pravidly fungování, známe pak ještě další systémy komunikace, jež už však nemají povahu jazyka. Jedná se o systémy znaků, různé *substituční kódy*, které jsou odvozené a mají přirozený jazyk nahradit. Mezi ně patří například Morseova abeceda, vlajková či kouřová signalizace, dopravní značky či Braillovo písmo (Černý, J. – Holeš, J., 2004).

Rozlišení těchto základních skupin nám poslouží zejména dále při zkoumání toho, jaké informace o znakových jazycích jsou k nalezení v českých příručkách o jazyce a komunikaci. Nejprve se ale ještě podrobněji zaměříme na jazyky přirozené a místo znakového jazyka mezi nimi.

#### **2.4.2 Rysy přirozených jazyků**

Všechny dosud zmíněné obecné charakteristiky přirozených jazyků se nepochybně týkají i jazyka znakového – má své společenství uživatelů, pro něž je zřejmě nástrojem myšlení (se stejným otazníkem jako u jazyka akustického) a jimž slouží ke každodenní komunikaci, podléhá vývojovým změnám a neslyšící ho považují za jazyk národní, mezinárodní systémy znakování, jako je gestuno, se příliš neujaly právě z tohoto důvodu.

Tato základní klasifikace není samozřejmě z hlediska lingvistického vyčerpávající, a proto vznikla řada dalších teorií a podrobnějších rozpracování rysů, které jsou přirozeným jazykům vlastní. S přihlédnutím ke znakovým jazykům jsou však všechny tyto charakteristiky, kategorie a návrhy popisů problematické. Při jejich vytváření nebyly znakové jazyky vůbec brány v potaz, a tak zahrnují pouze soubor rysů shromážděný podle jazyků mluvených, které navíc popisují prověřenými, tradičními metodami, jež nemusí být pro jazyk odlišné modality vůbec vhodné.

I zde tedy porovnáme znakový jazyk s tradičními měřítky pro přirozený jazyk, abychom zjistili, k jakým výsledkům dochází v takovém případě lingvisté. Zamyslíme se ovšem též nad tím, jaké důsledky mají závěry z nich vyplývající, a co je podstatou celého srovnávacího procesu.

Jako 6 hlavních rysů přirozeného jazyka uvádí příručky české lingvistiky znakových jazyků (např. Slánská Bímová, P. – Okrouhlíková, L., 2007, 2008) následující položky – systémovost, znakovost, dvojí artikulaci, produktivnost, svébytnost a historičnost. Vysvětlíme tedy krátce podstatu těchto charakteristik a prozkoumáme, do jaké míry jim odpovídají znakové jazyky.

1) **systémovost** → jazykem rozumíme komplexní a strukturovaný systém jednotek a pravidel jejich spojování. Jazykový systém musí demonstrovat **hierarchičnost**, tedy musí se skládat z jednotek různé složitosti. Tyto jazykové jednotky musí být **anizotropní**, nesourodé – lidský mozek musí být schopný je od sebe rozlišit. Řazení jednotek pak obvykle podléhá principu **linearity**.

Znakový jazyk je nepochybně systematického charakteru, je možné odlišit u něj všechny jazykové roviny, má tedy také hierarchickou strukturu, neslyšící jsou schopni rozeznat jednotlivé komponenty znaků. Organizačním principem je ale ve znakovém jazyce převážně princip **simultánnosti**, tedy vnímání/produkce jednotek v jednom časovém okamžiku, nikoli za sebou. Ten se mnohdy jeví jako výhodný, co by se v českém jazyce vyjádřilo dlouhou větou, je možné v ČZJ ukázat jediným znakem a jeho příslušnými složkami.

2) **znakovost** → každý jazyk se skládá z diskrétních jednotek, které mají povahu **jazykového znaku**, z hlediska sémiotiky je znak něco, co zastupuje něco jiného na základě konvence (Černý, J. – Holeš, J., 2004). Každý jazykový znak je pak možné charakterizovat souhrnem několika kvalit. Právě při zkoumání povahy jazykového znaku nastávají ve spojitosti se znakovým jazykem potíže.

Jednou z nejvlivnějších teorií o jazyce vůbec, která v podstatě na celé 20. století ovlivnila smýšlení lingvistů, je teorie Saussurova. Jazykový znak je dle něj tvořen dvěma složkami – označujícím a označovaným (signifiant – signifié), jejichž vztah je **arbitrární**, označení není motivované, „nemá v realitě žádnou přirozenou vazbu“ (Saussure, F. de, 1996, s. 102).

Jako jakýsi protiklad arbitrárnosti je chápána ikoničnost, tedy případ, kdy forma označující nějakým způsobem napodobuje realitu. Vizuálně-motorická povaha znakového jazyka způsobuje, že v něm nalezneme v mnohem větší míře právě znaky **ikonické**. Ovšem znakový jazyk není pouze ikonický, a ačkoliv u mnohých znaků při vzniku motivace možná je, časem se z jazyka ztrácí (Crystal, D., 1987).

Vzhledem k tomu, že historické změny tyto původní spojitosti eliminují, není možné tvrdit, že počáteční motivace je nezbytná pro význam znaků (Anderson, S. R., 2004). Jak dokazují různé studie, při osvojování jazyka navíc není ikoničnost relevantní, dítě si motivaci znaků při učení uvědomit nemůže, a ani dospělí neslyšící je za takové nepovažují, jejich užití je čistě otázkou konvence (Stokoe, W., 2001).

Na znakové jazyky tedy měla Saussurova teorie dopad spíše negativní – jak konstatuje Stokoe (2001), důraz na arbitrární povahu jazykového znaku potlačil na dlouhou dobu pozornost, jež mohla být znakovým jazykům věnována. Nebyla to však jediná teorie, která svými kritérii „vyřadila“ znakový jazyk ze skupiny jazyků přirozených.

Dalším příkladem vlivné klasifikace je Hockettův často citovaný návrh 13 rysů přirozeného jazyka. Hockett považuje za zásadní tyto charakteristiky: audio-orální povahu jazyka, schopnost transmise a směrového příjmu, přechodnost/pomíjivost, vzájemnou zaměnitelnost, plnou zpětnou vazbu, specializaci, sémantičnost, arbitrárnost, diskrétnost, přemístitelnost, produktivnost, přenos tradicí a dvojí členění (Slánská Bímová, P. – Okrouhlíková, L., 2008; Hyde, K., 1998).

Detailnímu rozboru podrobuje tuto teorii a jednotlivé rysy v souvislosti se znakovými jazyky ve své studii například Anderson (2004). Jako problematické zůstávají po analýze dva body, a to již výše zmiňovaná arbitrárnost a také audio-orální povaha jazyka (mluvenou formu jazyka jako jediný objekt zájmu lingvistiky ostatně upřednostňuje i Saussure). Jak ale Anderson shrnuje, není to důvodem, proč tak komplexní systémy vyřadit ze skupiny přirozených jazyků – spíše se tyto závěry nabízejí jako podnět k tomu, abychom opětovně zvážili kritéria a přehodnotili roli smyslové modality v souvislosti s povahou jazyka.



3) **dvojitá artikulace/dvojitá členění** → tímto termínem se rozumí, že v přirozeném jazyce lze i základní významovou jednotku dělit ještě dále na elementární prvky, které význam nenesou, ale mohou jej rozlišovat – fonémy/cherémy. Jak poznamenává Slánská Bímová (2007), právě prokázáním dvojitá artikulace v ASL odstartoval Stokoe zájem o znakové jazyky a otázku jejich jazykového charakteru.

4) **produktivnost** → jazyk má k dispozici sice omezený počet jednotek, s pomocí daných pravidel je ale možné z nich vytvářet nekonečné množství jejich kombinací a spojení. I ve znakových jazycích je tento rys běžný, některé znaky může mluvčí vytvářet dokonce v aktuálním projevu.

5) **svébytnost** → tímto rysem rozumíme možnost oddělení jazyka od reality, tedy od momentu samotné komunikace, a jeho schopnost vyjadřovat se o minulosti, budoucnosti, podmínce atd. I tento rys je znakovým jazykům vlastní.

6) **historičnost** → každý jazyk, a tedy i znakový, podléhá vývoji, a to jak ontogenetickému, prochází různými vývojovými fázemi při osvojování jedincem, tak fylogenetickému, kdy se jazyk mění jako celek, vznikají nové jednotky, jiné zastarávají apod.

Srovnáme-li tedy výčet všech hlavních rysů přirozených jazyků, jimž znakové jazyky odpovídají, a těch, jež jsou sporné, vyjde nám jasný poměr. Pouze ve třech bodech znakový jazyk daným požadavkům neodpovídá – je povahy vizuálně-motorické, z čehož vyplývá, že jeho znaky mohou být organizovány simultánně (a jsou, protože je to výhodná strategie) a ve větší míře se u nich projevuje ikoničnost.

Celý proces porovnávání dvou ze své podstaty zcela rozdílných typů jazyka se může zdát poněkud absurdní. Snažíme

se obhajovat status jazyka znakového tím, že mu přisuzujeme rysy jazyků odlišných v tak zásadním bodě, jako je způsob existence, a pokoušíme se tak učinit prostřednictvím gramatických popisů rovněž vyvinutých k zachycení systému jazyka akustického.

Pokud je navíc naším cílem opravdové poznání podstaty přirozeného jazyka, podobná srovnávání s kritérii, jež jsme sami vytvořili, nás k výsledkům zřejmě nedovedou (Anderson, S. R., 2004). Jak již jsme podotkli, všechny teorie přirozených jazyků jsou vytvořeny výlučně na základě zobecňování poznatků vzešlých ze zkoumání jazyků mluvených. Je tedy samozřejmě nemožné, aby s nimi znakový jazyk, tolik odlišný svojí povahou, ve všem korespondoval. Pokud nezměníme naše „nároky“ na přirozený jazyk, ČZJ touto klasifikací nikdy neprojde. I bez našeho odborného schválení sice bude dále užíván, bude se měnit a vyvíjet, byla by ale zřejmě škoda se o něj nezajímat.

Jak prokazují výsledky jiných vědních oborů (medicíny, antropologie...), poznatky vycházející ze studia neslyšících a jejich jazyka mohou být mnohdy velmi přínosné, protože nabízí na danou problematiku pohled ze zcela jiné, doposud neprozkoumané perspektivy. Jako první informaci podnětnou pro lingvistiku bychom tedy mohli brát skutečnost, že přirozený jazyk není omezen existencí v rovině akustické, ale může fungovat i v jiné modalitě (Anderson, S. R., 2004).

Spíše než snaze o hledání stejných rysů bychom tedy měli věnovat naše další úsilí úvahám nad tím, jak ke znakovému jazyku přistoupit nově, jak vhodně zvolit gramatický model pro jeho popis tak, aby odpovídal zcela odlišnému charakteru a způsobu fungování. Tak daleko jsme se ale zatím bohužel nedostali. Někteří z nás ještě stále ani nemají představu o tom, že komunikace neslyšících jazykem je.

Jedním z důvodů bude jistě skutečnost, že rozsah, relevantnost a aktuálnost dostupných informací k tématu znakových jazyků se různí. Jiným, ne zcela standardním systémům komunikace se pozornosti většinou dostává – téměř v každé obecně lingvistické příručce se vyskytuje například alespoň drobná kapitola o tzv. primitivních jazycích. Tyto jsou značně omezené co do slovní zásoby i složitosti gramatické struktury, mívají jen minimální počet uživatelů a jejich konstitutivními prvky jsou tak specifické jevy, jako např. systém mlaskavých hlásek (Černý, J., 1996).

Pokud se však jedná o komunikační prostředek milionů neslyšících lidí ve světě, který leckde odpovídá složitosti života v moderní společnosti a dokáže vyhovět veškerým nárokům, jež jsou na něj uživateli kladeny, mnozí se jej stále zdráhají pod pojmenování jazyk zařadit a často se vyhnou zmínce o něm docela. Do jaké míry se znakovému jazyku dostává pozornosti v českých publikacích a jaký typ informací v nich nalezneme, by měla naznačit další kapitola.

### **3 Problematika českého znakového jazyka v odborné literatuře**

Jedním ze zdrojů pochyb, zda si zvolit ke zpracování diplomové práce téma českého znakového jazyka, se stala otázka, v jaké míře bude možné k němu sehnat vhodnou studijní literaturu. V předběžném průzkumu se totiž ukázalo, že police knihoven jsou sice zaplněny publikacemi o rozličných jazycích a mnohdy zabírají i prostor několika místností, ovšem podíl informací o znakovém jazyce je v nich většinou mizivý. Nakonec jsme dospěli k tomu, že dnes se již údaje o českém znakovém jazyce nashromáždít dají, ovšem je třeba se dobře připravit a informovat se o tom, které prameny jsou považovány za relevantní.

Velké množství literatury použité v naší práci jsou publikace a články zahraniční. To jistě může být v mnoha ohledech přínosné, zvláště vezmeme-li v úvahu pokročilejší stádium výzkumu, hloubku poznatků a množství vydaných studií leckde ve světě. Nicméně i český znakový jazyk je specifický, a tak zdaleka ne všechny údaje z nich získané jsou použitelné a náležité v českém kontextu. Navíc pro čtenáře, který nevládne cizím jazykem, zůstávají tyto zdroje informací v podstatě nedostupné. Zaměřili jsme se tedy v rámci studia a vyhledávání literatury o ČZJ také na to, jakou představu si můžeme vytvořit o komunikaci neslyšících na základě údajů zprostředkovaných dostupnou českou odbornou literaturou.

## **3.1 Reflexe současných poznatků o českém znakovém jazyce v různých typech odborných publikací**

### **3.1.1 Příručky oboru speciální pedagogiky, slovníkové publikace**

Prvním okruhem publikací, které celkem spolehlivě podávají přinejmenším základní údaje o komunikaci neslyšících, jsou příručky spadající do působnosti speciální pedagogiky, zejména pak v rámci jejího dílčího oboru surdopedie. Jak již bylo řečeno, nejstarší úvahy o znakových jazycích nalezneme právě v souvislosti se vzděláváním a výchovou neslyšících. Ani dnešní knihy těchto disciplín se tak samozřejmě problematice sluchového postižení a komunikace nevyhnou, novější informace nalezneme např. u Krauhulcové (2002).

Většina z těchto materiálů představuje základní komunikační prostředky a okolnosti, za jakých se k jejich užití přistupuje, obsahují tedy mimo jiné i stručný popis znakového jazyka, jeho odlišení od znakované češtiny, popř. vysvětlení dalších součástí komunikace, které jsou neslyšícím k dispozici, jako je odezírání, prstová abeceda či vizualizace jazyka. Údaje v těchto příručkách jsou spolehlivé a aktuální, pokud se jedná o práce nedávného data vzniku.

U publikací dříve vydaných, které se zabývají popisem komunikačních systémů neslyšících, je třeba přistupovat k textu s vědomím toho, na jaké úrovni poznání byly informace o znakovém jazyce v době jeho vzniku, a kriticky je porovnávat s vědomostmi dnešními. Jedním ze starších studijních materiálů, jenž se vcelku podrobně zabývá komunikací neslyšících, je studijní materiál autorek Janotové a Řehákové (1990).

Velká část této publikace je vyhrazena právě popisu a charakterizaci různých systémů užívaných neslyšícími, historii jejich vzniku, nastínění gramatiky znakového jazyka i shrnutí dosavadních poznatků u nás. Nicméně její vznik v době před lingvistickým výzkumem se odráží v užití terminologie, jež je vytvořena pro účely publikace, logicky též v některých faktických nedostacích, v celkovém přístupu ke znakované češtině a ČZJ, např. zdůrazňováním jeho důležitosti na jedné straně, ale též nedocenením jeho významu pro neslyšící apod. Samy autorky však konstatují, že se jedná o téma složité a nedostatečně prozkoumané a že poznatky, které uvádějí, jistě nejsou definitivní a nezvratné.

Primárním cílem všech publikací tohoto oboru, starších i novějších, ovšem nebývá popis a rozbor českého znakového jazyka, ale strategie uplatnění dostupných prostředků k dosažení co nejefektivnější komunikace, a podle toho je tedy omezen prostor, jehož se v nich samotnému znakovému jazyku dostává.

Do této skupiny publikací zahrneme také slovníky, které slouží ke studiu znakového jazyka, a terminologické slovníky oboru zabývající se různými postiženími a vadami. V jazykových slovnících je vždy kromě konkrétních hesel možné nalézt také úvod nejen do problematiky zpracování slovníku, ale též obecně k tematice jazyka neslyšících. Průkopnickým dílem v této oblasti byl *Slovník znakové řeči* (1988), v němž autoři přinášejí informace o zahraničních výzkumech, o samostatnosti ČZJ, jeho gramatické, vyjadřovací možnosti, podávají též rozlišení dvou typů komunikace, tedy vlastního znakového jazyka a znakové formy mluvené češtiny (Gabrielová, D. – Paur, J. – Zeman, J., 1988).

V průběhu celého popisu a vykreslení dodnes veskrze platných informací autoři užívají výhradně pojem znaková řeč – např. „znaková řeč je nezávislý jazyk“ (Gabrielová, D. – Paur, J. –

Zeman, J., 1988, s. 6), rozlišujeme „ryzí znakovou řeč“ a „znakovanou češtinu“ (tamtéž, s. 8) apod. Termínem jazyk tedy komunikaci neslyšících neoznačují, preferují pojem znaková řeč, opakovaně však konstatují, že se jedná o plnohodnotný komunikační systém, jenž by měl být podroben důkladnému zkoumání a měl by se stát předmětem odborného lingvistického zájmu.

Jako příklad obdobné práce z poslední doby uveďme slovníkové publikace pokoušející se o výběr důležitých znaků současného českého znakového jazyka a jejich regionálních variant zpracované Miloněm Potměšilem a jeho spolupracovníky (2002, 2004). Rovněž zde kromě metodologického výkladu ke zpracování slovníku jazyka, jenž existuje v prostoru a nemá standardizovanou formu, úvod podává základní informace k problematice ČZJ, vysvětlení specifické notace, manuálních a nemanuálních složek znaku či principu simultánnosti. Protože je autor jedním z iniciátorů výzkumu znakového jazyka u nás, poskytnuté údaje jsou bezpochyby fundované a rovněž terminologicky odpovídají dnešnímu standardu užití.

Obecný úvod o ČZJ se stručným výkladem gramatiky a jeho specifik nalezneme i v tematicky specializovaných slovnících znakového jazyka, např. u Borta (2001), jehož příručka vykládá slovní zásobu spojenou s tematikou křesťanských pojmů.

K problematice postižení a speciální pedagogiky se pojí také terminologické slovníky oboru, jako je *Defektologický slovník* (2000), do nějž byly zahrnuty pojmy prstová abeceda, jazyk znakový, jazyk znakovaný a jejich vysvětlení, ale v němž byly zachovány i termíny dřívější (jedná se totiž o přepracované vydání) – řeč posunková, posunky (Edelsberger, L. a kol., 2000), jichž už se dnes k označení komunikace neslyšících rozhodně neužívá.

Mimoto autoři zjevně ponechali v textu i starší poučky o obsahové chudosti a agramatičnosti znakových jazyků (Edelsberger, L. a kol., 2000), což jsou ze současného pohledu konstatování zcela nesprávná – znakové jazyky disponují běžnou slovní zásobou konkrétních i abstraktních jednotek, která se neustále vyvíjí a rozrůstá s tím, jak znakový jazyk přebírá postupně nové funkce. Znakové jazyky mají též vlastní, jakkoli specifickou, gramatiku a systémový charakter. Zařazení obou typů vysvětlení do jedné publikace by mohlo mít srovnávací hodnotu, ovšem bez opatření jakoukoli poznámkou o „historičnosti“ hesla je spíše matoucí a vede k mylným závěrům.

### **3.1.2 Publikace a články oboru lingvistiky znakových jazyků**

Pokud se zajímáme o informace lingvistického rázu, podrobné zpracování této problematiky a jejích různých aspektů, je třeba se nejprve seznámit s významnými jmény oboru či pracovišti, která se znakovým jazykem dlouhodobě a soustavně zabývají. Jinak řečeno, je nezbytné zaměřit se na zpracované výsledky výzkumů české lingvistiky znakových jazyků. Tu u nás reprezentuje převážně výše zmiňovaný Ústav českého jazyka a teorie komunikace v Praze a Česká komora tlumočnicků znakového jazyka a s nimi spojení odborníci jako Alena Macurová, Petra Slánská Bímová, Lenka Okrouhlíková či Petr Vysuček a samozřejmě řada dalších.

Práce těchto autorů se věnují různým tématům, informace v nich jsou relevantním a spolehlivým zdrojem o aktuálním stavu poznání neslyšících i jejich jazyka. Kulturní specifika, dějiny lingvistiky znakového jazyka, lexikografie a její úskalí, kontrastivní studie českého znakového jazyka a češtiny, vysvětlení notace a jejího užití či detailní rozbory rysů a gramatiky, to jsou jen namátkou vybraná témata již zpracovaná na základě českého výzkumu a studia odborné zahraniční



literatury. Kromě publikací je možné dohledat též řadu článků, a to zejména v časopisech Speciální pedagogika, Naše řeč nebo na informačním portálu [www.ruce.cz](http://www.ruce.cz), který údaje o znakovém jazyce (a dalších oblastech kultury a života neslyšících) shromažďuje.

Díky působení lingvistiky znakových jazyků se dostal stručný popis znakového jazyka rovněž do jedné z primárních českých jazykových příruček, a to do *Encyklopedického slovníku češtiny* (2002), údaje pro heslo jazyk znakový zpracovala Alena Macurová. Toto heslo zahrnuje nejdůležitější fakta o specifické povaze znakového jazyka a z ní vyplývajících charakteristik a odlišností od jazyků mluvených, vymezuje různé formy komunikace neslyšících, zmiňuje počátky výzkumů ve světě, jejich hlavní poznatky i jména zahraničních lingvistů (Macurová, A., 2002) – je tedy dobrým úvodem a odrazovým můstkem k dalšímu studiu.

### **3.1.3 Obecné příručky o jazyce, komunikaci, sémiotice**

Do *Encyklopedického slovníku* se heslo o znakovém jazyce sice dostalo, zdaleka ne ve všech dostupných českých publikacích o jazyce a komunikaci však nalezneme informace o dorozumívacích prostředcích neslyšících. Pro hledání v tomto typu knih, které nespádají ani do oboru speciální pedagogiky, ani se nezaměřují na výzkum znakového jazyka, jsme si vytyčili několik základních termínů (více či méně korektních), jež jsou často užívány v souvislosti s tématem.

Hledali jsme tedy v rejstříku všech publikací a podle odkazu dále v textu pojmy jako znakový jazyk, znakovaná čeština, znaková řeč, hluchoněmí, posunky či cherologie. V případě, že se nevyskytlo žádné z hesel, nahlédli jsme také do kapitol týkajících

se neverbální komunikace, kde se zmínka o komunikaci neslyšících někdy rovněž objevuje.

Vybrané publikace jsou samozřejmě pouze zkušebním vzorkem knih, monografií, slovníků věnujících se problematice jazyka, komunikace a sémiotiky a pocházejících od českých autorů. Jsou to ovšem knihy běžně dostupnější než zmiňované příručky o znakovém jazyce, tudíž je možné předpokládat, že údaje v nich uváděné zasáhnou širší okruh uživatelů. Rozsah informací a jejich kvalita se však v rámci těchto prací velmi různí.

První skupinu tvoří publikace, které z nějakého důvodu neobsahují zmínky o komunikaci neslyšících vůbec, žádné z výše uvedených hesel v nich tedy nenalezneme. Jednak se vcelku logicky jedná o příručky vydané před počátky výzkumu znakového jazyka v České republice, tedy před rokem 1993, jako jsou materiály věnující se obecně problematice jazyka, např. Palek (1989) či Erhart (1990), jednak jde o publikace slovníkového charakteru, jež obsahují velmi omezený počet jednotek a svým rozsahem nepřekračují opravdu stěžejní termíny, patří sem např. slovníky autorských dvojic Martincová a Brabcová (1998) či Pastyřík a Víška (2005).

Žádnou zmínku o znakovém jazyce ale nenalezneme ani v rozsáhlejších publikacích obecného rázu, které se povětšinou věnují vedle dalších témat i problematice lidské komunikace, přirozených jazyků, otázce jazyka a řeči, či sémantiky a sémiotiky, k tématu jazyka znakového však mlčí. Příkladem může být kniha Čechové a kolektivu autorů (2000) či publikace Tondlova (2006).

V další skupině prací je možné v různých souvislostech zmínky o neslyšících či jejich komunikaci najít, kromě množství informací se však znatelně liší také jejich „správnost“ s přihlédnutím k dnešnímu stavu poznání a uznání českého

znakového jazyka. V řadě jazykových příruček se objevuje výraz hluchoněmí, ačkoliv tento pojem není zdaleka ve všech případech relevantním označením – většina neslyšících má hlasové ústrojí v pořádku a mluvit tedy mohou, skutečnost, že naučit se zvukovou řeč je pro ně nesmírně obtížné, a důvody, proč tomu tak je, jsme již zmínili.

Navíc samotnými neslyšícími je označení hluchoněmí považováno za termín dehonestující, často totiž neodpovídá realitě, zavrhováno je z důvodů historických a slova jako hluchý či hluchoněmý jsou navíc v češtině spojena s negativními konotacemi (Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J., 2005) – dnešní literatura oboru se tedy užití obou pojmů vyhýbá.

Poznámky o neslyšících osobách se v případě těchto publikací, např. u Černého (1998, 2005), vyskytují většinou ve spojitosti s dřívějším zájmem o fonetiku a možnosti jejího využití ve vzdělání neslyšících, případně se jedná o odkaz k Saussurově sémiologii a jeho příkladům znakových systémů, mezi nimiž některé knihy uvádí abecedu hluchoněmých, další řeč hluchoněmých.

V jiných publikacích najdeme drobnou zmínku až po důkladném prolistování, a to navíc většinou velmi opatrnou nebo nepřesnou, jako v jednom ze studijních materiálů určených studentům lingvistiky, v *Úvodu do studia jazyka* (1999): „Lidé s poruchami sluchu využívají posunkové systémy, kde hlavním sdělovacím prostředkem jsou ruce a které jsou téměř stejně účinné jako mluvené jazyky“ (Hrbáček, J., 1999, s. 32). *Posunkové systémy, jež jsou téměř stejně účinné* – to jistě není zrovna přesvědčené a přesvědčivé hodnocení znakového jazyka. Navíc pojem posunek je synonymním výrazem pro gesto, znakové jazyky ovšem nejsou souhrnem gest. Jak jsme již ukázali, jsou

funkčně i strukturně srovnatelné s jazyky akustickými – není tedy třeba pochybovat o jejich „účinnosti“.

V souboru vydaných českých publikací je možné dohledat i příručky, v jejichž rejstříku či seznamu hesel objevíme námi vytyčené pojmy jako cherologie, jazyk znakový a znakovaný – našli jsme je např. v Lotkově (2000) slovníku lingvistické terminologie, v Čermákové (2001) publikaci o jazyku či v Klégrově (2007) tezauru, v nichž však jsou vedle správných pojmů a definic užívány též termíny nevhodné či zastaralé (hluchoněmí, posunková řeč) a v některých případech jsou prezentovány ne zcela správné údaje.

I zde můžeme uvést jeden příklad z mnoha se zjevnými nedostatky: „Od parajazyka je třeba odlišit znakový jazyk, resp. znakové jazyky hluchoněmých, které jsou modelovány do určité míry podle toho kterého přirozeného jazyka.“ (Čermák, F., 2001, s. 14) Pomineme-li nevhodné užití termínu hluchoněmí, znakový jazyk, jak jsme již vysvětlili, není modelován dle žádného dalšího jazyka, vznikl zcela spontánně a samostatně. Formulace o jeho vytvoření na základě jazyků přirozených jej navíc do jejich skupiny vědomě nezahrnuje, vyplývá z ní, že se jedná o systém odvozený. Ač tedy autor komunikační prostředek neslyšících termínem jazyk označuje, za rovnocenný plnohodnotný systém jej nepovažuje.

Zřejmě nejvíce mylných informací pak předkládají příručky z oboru sémiotiky, v nichž se sice zmínky o komunikačních systémech neslyšících zpravidla vyskytují, v kapitole o přirozených jazycích je však nenajdeme. Většinou pod označením znaková řeč je autoři uvádí v části o substitučních kódech, tedy řadí je ve výčtech po boku takových znakových systémů, jako jsou Morseova abeceda, Braillovo písmo či vlajková signalizace. Podle nich patří mezi „systémy založené

na transformaci znaků jazyka do znaků jiné povahy“ (Doubravová, J., 2002, s. 18), neboli jedná se v nich o typ gestikulační substituce jazyka mluveného (Černý, J. – Holeš, J., 2004), což jsou údaje zcela nesprávné.

I další detaily, které uvádějí, jsou pak nepřesné či přinejmenším zavádějící – jazyk neslyšících se nesnaží „o co nejekonomičtější vyjádření znaků“ (Černý, J. – Holeš, J., 2004, s. 154), rozhodně ne ve větší míře, než se jazyková ekonomie uplatňuje v každém jiném jazyce, že v ČZJ „nejde [...] o prostou náhradu písmena za znak“ (tamtéž, s. 154) je naopak jistě pravda, ovšem nijak dále nekomentovaná, což český znakový jazyk směrem k zařazení mezi jazyky přirozené a mimo kapitolku o substitučních kódech v této knize bohužel nikterak neposouvá.

### **3.1.4 Publikace specializované a příručky dalších vědních oborů**

Jak jsme viděli, v obecných českých příručkách se mnoho relevantních a jednoznačných informací o českém znakovém jazyce zatím zřejmě nedozvíme. O to více však zájemce o tuto tematiku překvapí a potěší, když se objeví správná a mnohdy i detailní fakta v publikacích specializovaných či náležitých do zcela jiného vědního oboru.

Celou kapitolu o znakových jazycích zjevně zpracovanou na základě nejnovějších poznatků a se zřetelným vhladem do problematiky nalezneme v Pokorného (2010) nové příručce o lingvistické antropologii, zaměřené na vztah jazyka, myšlení a kultury, v níž se autor vyjadřuje mimo jiné ke kritériím přirozených jazyků a jejich vztahu k jazyku znakovému, popisuje základní rysy komunikace neslyšících či různé možnosti jejich využití (Pokorný, J., 2010).

Jako inspirativní zdroj nových poznatků označuje výzkum znakového jazyka neslyšících publikace z oblasti kognitivní lingvistiky kolektivu autorek Vaňková, Nebeská, Saicová Římalová a Šlédrová (2005), která se zabývá srovnáním konceptualizace a univerzálních schémat v mluvených a znakových jazycích či vlivem konotací slov (hluchý, hluchoněmý atd.) a ustálených rčení, v nichž jsou užívána, na utváření stereotypů ve vědomí určitého kulturního společenství.

Vrátíme-li se k výše citovaným publikacím z oblasti neurologie, jako jsou Koukolíkovy (2000 a 2005) studie zabývající se fungováním lidského mozku, i v nich nalezneme výčet relevantních údajů vztahujících se ke znakovému jazyku. Autor na něj nahlíží nejen z hlediska medicínského, ale zdůrazňuje také přínos výzkumu komunikace neslyšících lidí pro pochopení vztahu jazyka a fungování mozku, zabývá se stručně otázkami osvojování znakových jazyků či základní charakteristikou a strukturními principy ČZJ ve shodě s aktuálními poznatky lingvistiky.

### **3.2 Obraz českého znakového jazyka v odborných publikacích**

Obraz znakového jazyka vytvořený na základě četby dostupných českých příruček se v souhrnu jeví jako celek roztržitý a kontrastní. Pro získání aktuálních, relevantních a studiemi podpořených informací o českém znakovém jazyce je třeba vybrat správné zdroje, bez předchozí přípravy snadno narazíme na informace mylné.

Na čtenáře/studenta, který nemá žádnou představu o povaze a fungování znakového jazyka ani povědomí o jeho probíhajícím výzkumu, a rozhodne se tedy sáhnout po osvědčených jazykovědných publikacích, čeká buď rozčarování z nedostatku údajů, nebo (v horším případě) poučení, jež se mnohdy ani

zdaleka nezakládá na skutečnosti. Bude-li mít štěstí a náhodou či na doporučení si vyhledá práce z kategorie lingvistiky znakových jazyků, čeká ho jistě zajímavá četba plná nových, překvapivých zjištění.

Pokud o dané problematice nic nevíme, typ literatury, na kterou narazíme, a souhrn údajů v ní poskytnutých zjevně ovlivní náš názor na to, jakého charakteru je komunikace neslyšících. Na druhou stranu jen málokoho z nás napadne vůbec informace o znakovém jazyce vyhledávat – chybí nám podněty k tomu, abychom se o něm chtěli dozvědět něco více. Zejména u studentů lingvistických oborů je to jistě škoda. Často jsme schopni vcelku podrobně popsat systémy tak vzdálených jazyků, jako je čínština či japonština, mnohdy však nemáme ani tušení o tom, jak funguje jazyk lidí, kteří žijí přímo mezi námi.

Téměř to vypadá, jako by někteří autoři na tento nezáměr hřešili, neboť informace v jejich pracích často nijak nereflektují snahu a výsledky výzkumu kolegů, kteří se znakovému jazyku důsledně věnují. Pokud již někdo z rozličných důvodů projeví o znakový jazyk zájem, bylo by dobré, aby se mu dostalo ze všech zdrojů poučení, jaké si neslyšící i jejich jazyk zaslouží, a aby tedy alespoň v nově vycházejících knihách došlo ke sjednocení údajů dle současného stavu poznatků o ČZJ a dalších komunikačních systémech.

Tradice české lingvistiky znakových jazyků je poměrně krátká, a tak ji do budoucna čeká ještě celá řada úkolů a neprobádaných oblastí. Každá mylná informace vedoucí k pochybám, k opětovné potřebě obhajování a vysvětlování povahy a statusu znakového jazyka však představuje krok zpátky.

Informace zaznamenané v knihách mají pro velké množství lidí stále ještě určitou váhu, a tak je dost možné, že pokud

ve všech příručkách a učebnicích nalezneme znakový jazyk v kapitole o jazycích přirozených, přijme většina z nás tuto informaci jako prověřený, studiem a výzkumy podepřený fakt (jako bohužel bereme za své i některé údaje mylné, protože postrádáme znalosti pro jejich odhalení). S takovýmto výchozím bodem se pak budou moci diskuze o znakovém jazyce přesunout od opakovaného zdůrazňování jeho skutečné podstaty k tématům, jež by mohla přinést nové poznatky pro obor lingvistiky obecně a která na své prozkoumání teprve čekají.



## **4 Závěry o postavení českého znakového jazyka mezi jazyky přirozenými**

Tato diplomová práce si kladla za cíl prozkoumat komunikaci neslyšících z různých úhlů pohledu tak, abychom na základě zjištěných údajů byli v závěru schopni shrnout, jaké je dnes postavení českého znakového jazyka mezi ostatními přirozenými jazyky, od nichž se odlišuje hned v několika zásadních charakteristikách, mezi něž však také nesporně patří.

Nahlédli jsme na znakový jazyk ve spojitosti s počátky lidského jazyka jako takového, zkoumali jsme jej z hlediska jeho vývoje a funkcí, jež plní v souvislosti se společenstvím kulturní minority neslyšících. Zabývali jsme se jeho složitým vztahem k mluvenému jazyku většinovému, představili jsme stanoviska vědních disciplín, kterým z hlediska jejich odbornosti náleží pomyslné oprávnění k tomu, aby na základě určitého souhrnu kritérií nějaký komunikační systém mezi přirozené jazyky zahrnuly, či jej z jejich skupiny vyloučily.

Zjistili jsme, že jednoduchá nezvuková, vizuálně-motorická forma komunikace zřejmě existovala již v samých prvopočátcích jazyka. Dnešní, moderní znakové jazyky pak vznikaly v porovnání se zvukovými jazyky poměrně pozdě a za specifických okolností daných sluchovou deprivací jejich uživatelů, nicméně vyvinuly se naprosto spontánně a přirozeně z potřeby komunikace, jako každý lidský jazyk.

Rozvoj znakových jazyků i jejich postavení byly ve značné míře ovlivňovány odvěkou snahou zařadit neslyšící do společnosti většinové tím, že se naučí komunikovat v jejím mluveném jazyce. Všechny podobné pokusy se však v průběhu staletí ukázaly jako neplodné – naučit se zvukový jazyk, když k němu nemáte

smyslový přístup, je zkrátka sisyfovské úsilí a jen málokdo se v něm přiblíží k dokonalosti, či jí opravdu dosáhne (i když i takoví jedinci se mezi neslyšícími najdou).

Po dlouhých letech nezdaru jsme tedy pomalu dopěli k tomu, že chceme-li neslyšící učinit součástí naší společnosti, budeme muset přizpůsobit naše požadavky jejich možnostem a budeme muset skončit s jejich neúspěšným přetvářením k obrazu našemu. Bylo tedy třeba začít se zabývat neslyšícími samotnými a přitom se také zajímat o komunikační prostředek jim vlastní a přístupný, tedy znakový jazyk.

Jakkoli si mnozí myslí, že díky současné vysoké úrovni medicínských zákroků, různých strategií a přístrojů k tomu, jak ztrátu sluchu kompenzovat, jsme schopni lecjaký problém korigovat, pro některé neslyšící a určité typy vad sluchu žádná náprava zatím neexistuje. Ačkoli máme k dispozici celou řadu speciálních technických pomůcek i jistě převratnou metodu zavádění kochleárního implantátu, „sluch v plném rozsahu ještě v dnešní době nahradit technicky zcela nelze. Zatím jsou možnosti implantátů oproti přírodě značně omezené.“ (Stříteská, M., 2008, s. 1)

Problematika kochleární implantace je jedním z témat, která mezi slyšícími i neslyšícími vzbuzují debaty a vášně. Pro slyšící rodiče, jimž se narodí neslyšící dítě, je implantát způsobem, jak jej spojit se svým světem, světem hlasů a zvuků. Představuje pro ně naději, že jejich potomek prožije „lepší“ život, tedy kvalitativně podobný, jako mají oni.

Neslyšící rodiče naopak implantaci u svých dětí veskrze odmítají. Mnozí z nich vidí v této technice dokonce jakousi hrozbu pro svoji kulturní identitu – přitom i oni vlastně mají totožné přání, jako rodiče slyšící – aby jejich dítě sdílelo stejné tradice, hodnoty,

náleželo do jejich vlastní kultury (více Motežníková, J., 2005, v komentáři k zahraniční publikaci k tematice kochleárních implantátů). Problematika hluchoty a pokusy o její korekci jsou nesmírně komplikovaným a ožehavým tématem a vyžadují snahu porozumět, na straně slyšících i neslyšících.

Jak vyvozují odborníci ze stavu medicínského poznání a v současnosti dostupných léčebných metod (tedy z faktu, že hluchotu zatím neumíme vyléčit) a s přihlédnutím k sebepojetí členů kulturního společenství, kteří si své postavení teprve nedávno vydobyli a postupně jej budují a upevňují, komunita neslyšících bude pravděpodobně existovat i nadále (Brázdovičová, K., 2007; Burns, S. – Matthews, P. – Nolan-Conroy, E., 2001). Z toho vyplývá samozřejmě též skutečnost, že bude zachována i nejvýraznější a zároveň specifická součást identity jejich členů, komunikace českým znakovým jazykem.

I v očích samotných neslyšících se za posledních několik let postavení jejich komunikačního prostředku postupně vyvíjí a proměňuje. Jejich jazyku se dostalo díky odbornému zájmu uznání z hlediska legislativy, dochází k přehodnocení a zdůraznění jeho role ve vzdělávání. Pro usnadnění běžných praktických úkonů a odstranění komunikačních bariér jsou neslyšícím poskytovány tlumočnické služby odborníky, kteří ke své práci získali profesionální kvalifikaci. Mnozí členové komunity se sami aktivně angažují ve snaze podpořit výzkum znakového jazyka a rozvoj vlastní kultury.

Rovněž pro širší veřejnost se neslyšící a jejich jazyk stávají v poslední době viditelnějšími – zprávy a některé další pořady v televizi jsou provázeny tlumočením, přinejmenším při listování v programu jsme jistě někdy narazili na vysílání Televizního klubu neslyšících, občas potkáme skupinku „znakujících“ lidí na ulici. Mnozí z nás mají kamaráda, příbuzného, známého, který studuje

speciální pedagogiku, chodí na kurz znakového jazyka, nebo alespoň zná někoho, komu se narodilo neslyšící dítě.

Povědomí o neslyšících tedy povětšinou máme, hlubší osobní zkušenost s nimi již mnohem méně, a pokud ano, bývá často rozpačitá. Obecný postoj ke znakovému jazyku a jeho uživatelům je spíše než znalostí faktů dán stereotypy a přesvědčeními, které ve společnosti sdílíme a jež se mění velmi pomalu (Burns, S. – Matthews, P. – Nolan-Conroy, E., 2001). Naše informovanost o neslyšících i nadále většinou nepřekračuje povrchní znalost, a tak je vytrvale nazýváme hluchými či hluchoněmými a jejich komunikaci označujeme jako znakovou řeč. Většinou to nemyslíme zle, jen si na kulturu neslyšících a jejich znakový jazyk musíme ještě zvykat a cestu k nim pomalu hledat.

O to, aby se k nám vůbec nějaké informace dostaly a abychom měli možnost je postupně více poznávat, se zasazují různé organizace podporující neslyšící a také odborná vědecká pracoviště, která se věnují výzkumu jejich kultury a jazyka. Vedle ústavů speciálně-pedagogických, jež se zabývají zejména otázkami praxe a funkčního využití všech dostupných prostředků komunikace, jsou to i instituce s vyhraněným zájmem o lingvistiku znakového jazyka, jichž ovšem v České republice nalezneme zatím poskrovnu; o to záslužnější se však jejich práce jeví.

Jak uvádí Hagège (1998, s. 210) ve své úvaze o vztahu lingvistů k objektům jejich zkoumání, tedy jazykům, odborníci „mají právo, pokud ne přímo povinnost, aby se vyjadřovali k jejich osudu, a není jim ani zakázáno, aby se občas angažovali v jejich prospěch.“ Tohoto práva či povinnosti se v souvislosti se znakovým jazykem u nás ujalo zatím celkem omezené množství jazykovědců.

Není to nijak překvapivé, každý se vyhraňuje a specializuje jinak, ovšem pokud se chci k problematice, již se hlouběji nevěnuji, vyjádřit, bylo by zřejmě vhodné se nejprve informovat, k jakým zjištěním a poznatkům dospěli kolegové, kteří se jí primárně zabývají. Jak jsme zjistili nahlédnutím do různých českých publikací oborů spojených s jazykem a komunikací, často se tak bohužel zřejmě neděje.

V podstatě v žádné z příruček se přitom nejedná o polemiku, nesouhlas se zjištěními či konstatováními vycházejícími z výzkumu znakových jazyků – objevují se pouze výroky ničím nepodložené či přejaté z dob dřívějších. Nejde tedy o odborný nesouhlas, ale o pouhý projev nezájmu, nevědomosti. Protože je lingvistika disciplínou humanitní, dotýká se osob, jež stojí za poučkami o komunikaci. Pokud se mylně vyjádříme o fungování vlajkové signalizace, dopravní kolaps a následky na životech tím jistě nezpůsobíme. Popíšeme-li však komunikaci určitého společenství lidí jako odvozenou, neúplnou, méněcennou, jako bychom přisuzovali tyto atributy i jim samotným, a čtenář si je tak zřejmě také interpretovat bude.

Z hlediska výsledků celosvětových lingvistických (i jiných) výzkumů je postavení znakových jazyků mezi jazyky přirozenými jednoznačné – do jejich skupiny jistě patří jak funkčně, tak strukturně, jakkoli jsou specifické a odlišné od jazyků zvukových. Co se však týče odezvy na tyto poznatky a jejich reflexe v pracích dalších specialistů oboru, u značné části české odborné veřejnosti to vypadá, že k nim nezaujímá stanovisko žádné, alespoň ne nijak zřetelně, „viditelně“.

Teorie a poučky zůstanou vždy teoriemi a poučkami a jazyk bude dále fungovat i bez ohledu na to, jestli se o něm mezi vědci píše a hovoří. Jazyk žije nezávisle na lingvistech, ne tak opačně. Jako vědní obory se jazykověda a teorie komunikace jistě

ochuzují o řadu poznatků, které by mohly ze zkoumání znakového jazyka vyplynout.

Humanitní vědy, a tedy i lingvistika, jsou postaveny na diskuzi – obhajujeme či vyvracíme teorie a názory druhých a tím jejich práci a danou problematiku udržujeme živou, aktuální – projevujeme zájem, ať již souhlasný, či nesouhlasný. Témata mnohokrát prověřená a znovu a znovu potvrzená přestávají být výzvou – jediné snad v případě, že by se objevily podněty pro jejich přehodnocení. I znakový jazyk by se mohl takovým impulsem v mnohých oblastech stát. Proč tedy nerozvinout diskuzi na tak inspirativní téma?

Jistě se nabízí spousta věcí, které můžeme v souvislosti s dosavadním výzkumem kritizovat. Z hlediska sémiotického můžeme například poukazovat na nevhodná označení – každý systém komunikace je přece znakový, znaková řeč či znakový jazyk tedy nejsou adekvátní pojmenování.

Můžeme polemizovat s tím, jakým způsobem se vůbec k výzkumu a obhajobě znakových jazyků přistupuje – i naše obrana znakového jazyka proběhla na základě srovnání jeho kvalit s charakteristikami jazyků mluvených, a to pomocí tradiční metody ustálené pro jejich popis. Přitom znakové a mluvené jazyky jsou diametrálně odlišné, snažíme se tedy přisoudit znakovému jazyku kvality plnohodnotného prostředku komunikace tím, že srovnáváme v podstatě nesrovnatelné. Je to zřejmě absurdní, ale nezbytný první krok. Právě tento způsob porovnání a nalezení analogie totiž odstartovaly zájem o znakový jazyk.

Nyní už je ale jistě na čase, aby někdo vykročil i dále. Různých směrů a cest, jimiž je možné se vydat, máme k dispozici jistě dostatek. Zájem o znakový jazyk i téma této práce se zrodily právě na základě diskuzí, snad by se tedy mohla stát drobným

příspěvkem a inspirací pro debaty budoucí. Výzkum znakového jazyka otevírá prostor novým výzvám, které čekají na své naplnění.

Budeme muset přehodnotit opakovaně citovaná kritéria pro přirozené jazyky, která jsme zatím poznání znakových jazyků neuzpůsobili. Přijdou jistě pokusy o využití všech dostupných strategií, gramatických popisů a různých perspektiv, z nichž na český znakový jazyk můžeme nahlédnout. Čeká nás bádání nad tím, jaký přínos všeobecně pro poznání lidského jazyka představují výsledky lingvistiky znakových jazyků a souvisejících vědních oborů. Námětů k práci je jistě spousta, nezajímat se o ně by byla škoda. Není přece co ztratit, náš vědní obor může zájmem o český znakový jazyk jenom získat.

## **Anotace**

Kociánová, E.: *Český znakový jazyk a jeho postavení v systému přirozených jazyků*. Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, Katedra bohemistiky, 2010. 108 173 znaků. 83 stran.

Vedoucí diplomové práce: Prof. PhDr. Jan Kořenský, DrSc.

Tato diplomová práce se zabývá problematikou českého znakového jazyka, přirozeného komunikačního prostředku českých neslyšících. Představuje zásadní fakta historická, kulturní i jazyková spojená s minoritou neslyšících. Vymezuje základní pojmy spojené s jejich komunikací a věnuje se vztahu českého znakového jazyka k mluvenému jazyku většinovému. Zkoumá také, jaké místo zaujímá český znakový jazyk v systému jazyků přirozených a jak se mění jeho postavení z pohledu neslyšících, veřejnosti a odborníků.

Klíčová slova: český znakový jazyk, přirozený jazyk, neslyšící, znaková řeč, znakovaná čeština, český jazyk, lingvistika znakových jazyků, jazykově kulturní přístup



## Seznam použité literatury

- ANDERSON, S. R. *Doctor Dolittle's Delusion: Animals and the Uniqueness of Human Language*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- BORT, J. *Slovník znaků křesťanských pojmů pro neslyšící*. Praha: Naděje, 2001.
- BOYES BRAEM, P., KOLB, A. An Introduction to Sign Language Research. In PRILLWITZ, S. – VOLHABER, T. (eds.). *Sign Language Research and Application: Proceedings of the International Congress, Hamburg, March 23–25*. Hamburg: Signum Press, 1990, s. 97–113.
- BRÁZDOVIČOVÁ, K. Kochleární implantát a genocida neslyšících? *Gong*, 7-8 [online]. 2007. [cit. 2. 5. 2010]. Dostupné na: <<http://www.gong.cz/clanky.php?c=265>>.
- BURLING, R. Comprehension, Production and Conventionalisation in the Origins of Language. In KNIGHT, CH. – STUDDERT-KENNEDY, M. – HURFORD, J. (eds.) *The Evolutionary Emergence of Language: Social Function and the Origins of Linguistic Form*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2000, s. 27–39.
- BURNS, S. – MATTHEWS, P. – NOLAN-CONROY, E. Language Attitudes. In LUCAS, C. (ed.) *Sociolinguistics of Sign Languages*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2001, s. 181–215.
- BUTTERWORTH, R. R. – FLODIN, M. History of Sign Language [online]. 1995. [cit. 31. 10. 2009]. Dostupné na: <[http://www2.uic.edu/stud\\_orgs/cultures/daa/ASLHistory.html](http://www2.uic.edu/stud_orgs/cultures/daa/ASLHistory.html)>.
- CEIL, L. – CLAYTON, V. Jazyková komunikace v americkém společenství neslyšících. In HOMOLÁČ, J. (ed.) *Komunikace neslyšících. Sociolingvistika (antologie textů)*. Praha: Desktop Publishing UK FF, 1998, s. 57–90.

- CRYSTAL, D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- ČECHOVÁ, M. a kol. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV nakladatelství, 2000.
- ČERMÁK, F. *Jazyka a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2001.
- ČERNÝ, J. – HOLEŠ, J. *Sémiotika*. Praha: Portál, 2004.
- ČERNÝ, J. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1996.
- ČERNÝ, J. *Malé dějiny lingvistiky*. Praha: Portál, 2005.
- ČERNÝ, J. *Úvod do studia jazyka*. Olomouc: Rubico, 1998.
- ČESKÁ KOMORA TLUMOČNÍKŮ ZNAKOVÉHO JAZYKA. O Komoře [online]. 2004. [cit. 7. 3. 2010]. Dostupné na: <<http://www.cktzj.com/index.php?page=komora>>.
- ČESKÁ TELEVIZE. Televizní klub neslyšících. *Umění neslyšících* [online]. 30. 11. 2006. [cit. 4. 2. 2010]. Dostupné na: <<http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/206562221800013-televizni-klub-neslysicich/?streamtype=WM2#programmeObject>>.
- ČESKÁ TELEVIZE. Televizní klub neslyšících. *Znaková řeč* [online]. 1. 7. 2008. [cit. 6. 12. 2009]. Dostupné na: <<http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/208562221800003-televizni-klub-neslysicich/>>.
- DÁMCOVÁ, M. – NOVÁKOVÁ, R. Okénko do kultury Neslyšících [online]. 19. 5. 2006. [cit. 12. 3. 2010]. In DINGOVÁ, N. *Slyšitelné ticho* (rádiový seriál). Classic FM. Přepis dostupný na: <<http://ruce.cz/clanky/279-okenko-do-kultury-neslysicich>>.
- DANEŠ, F. *Kultura a struktura českého jazyka*. Praha: Karolinum, 2009.
- DEUCHAR, M. *British Sign Language*. London: Routledge, 1996.

Divadlo Neslyším [online]. 2007. [cit. 10. 4. 2010]. Dostupné na:  
<<http://www.neslysim.cz/html/indexCZ.php>>.

DOUBRAVOVÁ, J. *Sémiotika v teorii a praxi*. Praha: Portál, 2002.

ECO, U. *Teorie sémiotiky*. Brno: JAMU, 2004.

EDELSBERGER, L. a kol. *Defektologický slovník*. Jinočany: Nakladatelství H&H, 2000.

EMMOREY, K. – BORINSTEIN, H. B. – THOMPSON, R. – GOLLAN, T. H. Bimodal bilingualism. *Bilingualism: Language and Cognition*, 11, 2008, s. 43–61.

EMMOREY, K. – BORINSTEIN, H. B. – THOMPSON, R. Bimodal Bilingualism: Code-blending between Spoken English and American Sign Language. In COHEN, J. – MCALISTER, K. T. – ROLSTAD, K. – MACSWAN, J. (eds.) *Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism*. Somerville, MA: Cascadilla Press, 2005, s. 663–673.

ERHART, A. *Základy jazykovědy*. Praha: SPN, 1990.

ERTINGOVÁ, C. J. Kulturní konflikt ve škole pro neslyšící děti. In HOMOLÁČ, J. (ed.) *Komunikace neslyšících. Sociolingvistika (antologie textů)*. Praha: Desktop Publishing UK FF, 1998, s. 113–127.

GABRIELOVÁ, D. – PAUR, J. – ZEMAN, J. *Slovník znakové řeči*. Praha: Horizont, 1988.

GALLAUDET UNIVERSITY ARCHIVES. Timeline: History of Gallaudet and the Deaf Community [online]. 2005. [cit. 21. 11. 2009]. Dostupné na:  
<<http://archives.gallaudet.edu/Timeline.htm>>.

GREGORY, S. – KNIGHT, P. Sociální rozvoj a život v rodině. In GREGORY, S. – KNIGHT, P. – MCCRACKEN, W. – POWERS, S. – WATSON, L. (eds.) *Problémy vzdělávání sluchově postižených*. Praha: Desktop Publishing UK FF, 2001, s. 15–21.

GUSTASON, G. Manual English and American Sign Language: where do we go from here? In KYLE, J. – WOLL, B. (eds.) *Language in Sign: An International Perspective on Sign Language*. London&Canberra: Croom Helm, 1983, s. 163–172.

HAGÈGE, C. *Člověk a řeč (lingvistický příspěvek k humanitním vědám)*. Praha: Karolinum, 1998.

HARDING-ESCH, E. – RILEY, P. *Bilingvní rodina*. Praha: Portál, 2008.

HEWES, G. W. The Phylogeny of Sign Language. In SCHLESINGER, I. M. – NAMIR, L. (eds.) *Sign Language of the Deaf*. New York: Academic Press, 1978, s. 11–56.

History of Auslan [online]. 2007. [cit. 17. 11. 2009]. Dostupné na: <<http://www.auslan.org.au/about/history/>>.

HJELMSLEV, L. *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia, 1972.

HORÁKOVÁ, R. Slyšící děti neslyšících rodičů – CODA organizace. *Info-Zpravodaj*, 16, 2008, s. 12-13.

HRBÁČEK, J. *Úvod do studia jazyka*. Praha: UK, 1999.

HRUBÝ, J. *Velký ilustrovaný průvodce neslyšících a nedoslýchavých po jejich vlastním osudu*. Praha: Federace rodičů a přátel sluchově postižených, 1997.

HYDE, K. The Features of Human Language [online]. 1998. [cit. 17. 4. 2010]. Dostupné na: <<http://people.exeter.ac.uk/bosthaus/Lecture/hockett1.htm>>.

CHEN PICHLER, D. *Bimodal bilingualism*. Gallaudet University Seminar, [online]. 17. 10. 2008. [cit. 29. 4. 2010]. Dostupné na: <[gri.gallaudet.edu/Presentations/2008-09-24.pdf](http://gri.gallaudet.edu/Presentations/2008-09-24.pdf)>.

JANOTOVÁ, N. – ŘEHÁKOVÁ, K. *Surdopedie: Komunikace sluchově postižených*. Státní pedagogické nakladatelství: Praha, 1990.

KAŠPAR, Z. *Technické kompenzační pomůcky pro osoby se sluchovým postižením*. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.

KLÉGR, A. *Tezaurus jazyka českého (Slovník českých slov a frází současných, blízkých a příbuzných)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007.

KNIGHT, CH. – STUDDERT-KENNEDY, M. – HURFORD, J. Language: A Darwinian Adaptation? In KNIGHT, CH. – STUDDERT-KENNEDY, M. – HURFORD, J. (eds.) *The Evolutionary Emergence of Language: Social Function and the Origins of Linguistic Form*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2000, s. 1–15.

KNIGHT, CH. Introduction: The Evolution of Cooperative Communication. In KNIGHT, CH. – STUDDERT-KENNEDY, M. – HURFORD, J. (eds.) *The Evolutionary Emergence of Language: Social Function and the Origins of Linguistic Form*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2000, s. 19–26.

KNIGHT, P. Hluchota a znevýhodnění. In GREGORY, S. – KNIGHT, P. – MCCRACKEN, W. – POWERS, S. – WATSON, L. (eds.) *Problémy vzdělávání sluchově postižených*. Praha: Desktop Publishing UK FF, 2001, s. 200–208.

KOMORNÁ, M. *Psaná čeština českých neslyšících – čeština jako cizí jazyk*. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.

KOSINOVÁ, B. *Neslyšící jako jazyková a kulturní menšina – kultura neslyšících*. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.

KOUKOLÍK, F. *Lidský mozek: funkční systémy, norma a poruchy*. Praha: Portál, 2000.

KOUKOLÍK, F. *Mozek a jeho duše*. Praha: Galén, 2005.

KRAHULCOVÁ, B. *Komunikace sluchově postižených*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2002.

KRAHULCOVÁ-ŽATKOVÁ, B. *Komplexní komunikační systémy těžce sluchově postižených*. Praha: Univerzita Karlova, 1996.

KRAUS, J. a kol. *Nový akademický slovník cizích slov A – Ž*. Praha: Academia, 2006.

KUCHAŘOVÁ, L. (ed.) *Jazyk neslyšících*. Praha: FF UK, 2005.

KYLE, J. G. Sign Language Acquisition. In ASHER, R. E. – SIMPSON, J. M. Y. (eds.) *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 7. Oxford: Pergamon Press, 1994, s. 3912–3914.

KYLE, J. Společenství neslyšících: kultura, zvyky a tradice. In HOMOLÁČ, J. (ed.) *Komunikace neslyšících. Sociolingvistika (antologie textů)*. Praha: Desktop Publishing UK FF, 1998, s. 141–150.

LADD, P. *Understanding Deaf Culture: In Search of Deafhood*. Clevedon, Buffalo: Multilingual Matters Ltd., 2003.

LONCKE, F. The Specific Situation of the Flemish Deaf People and their Attitudes towards Sign Language. In KYLE, J. – WOLL, B. (eds.) *Language in Sign: An International Perspective on Sign Language*. London&Canberra: Croom Helm, 1983, s. 159–162.

LOTKO, E. *Slovník lingvistických termínů pro filology*. Olomouc: UP, 2000.

MACSWEENEY, M. Hluchota a myšlení. In GREGORY, S. – KNIGHT, P. – MCCracken, W. – POWERS, S. – WATSON, L. (eds.) *Problémy vzdělávání sluchově postižených*. Praha: Desktop Publishing UK FF, 2001, s. 29–36.

MACUROVÁ, A. – HOMOLÁČOVÁ, I. – PTÁČEK, V. Výzkum komunikace neslyšících: český znakový jazyk. *Speciální pedagogika*, 7, 1997, s. 1–15.

MACUROVÁ, A. Aktuální problémy komunikace, kultury a vzdělávání neslyšících. *Speciální pedagogika*, 11, 2001, s. 248–251.

MACUROVÁ, A. *Dějiny výzkumu znakového jazyka u nás a v zahraničí*. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.

MACUROVÁ, A. Jazyk znakový. In KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 194–195.

MACUROVÁ, A. Naše řeč? *Naše řeč*, 81, 1998, s. 179–188.

MACUROVÁ, A. Poznáváme český znakový jazyk (Úvodní poznámky). *Speciální pedagogika*, 11, 2001, s. 69–75.

MARTINCOVÁ, O. – BRABCOVÁ, R. *Malý slovník jazykovědných termínů*. Praha: FF UK, 1998.

*Milan 1880 Congress: Eight Resolutions* [online]. 2005-2009. [cit. 12. 1. 2010].

Dostupné na:

<<http://www.milan1880.com/milan1880congress/eightresolutions.html>>.

MOHAY, H. Sign Language Acquisition: Development of Attention. In ASHER, R. E. – SIMPSON, J. M. Y. (eds.) *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 7. Oxford: Pergamon Press, 1994, s. 3914–3915.

MOTEJZÍKOVÁ, J. Co to je kultura Neslyšících? *Info-Zpravodaj*, 13, 2005, s. 3.

MOTEJZÍKOVÁ, J. Kochleární implantace a společenství a kultura neslyšících. *Info-Zpravodaj*, 13, 2005, s. 16–17.

NAPIER, J. – BONTEMPO, K. – LENEHAM, M. *Sign Language interpreting in Australia: An Overview* [online]. 2006. [cit. 30. 10. 2009]. Dostupné přes: <<http://aslia.com.au/>>.

- NEKULA, M. Jazyk přirozený x umělý. In KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 194.
- NEKULA, M. Původ jazyka. In KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 366–367.
- OKROUHLÍKOVÁ, L. *Notace – zápis českého znakového jazyka*. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- PADDENOVÁ, C. – HUMPHRIES, T. Odlišné centrum. In HOMOLÁČ, J. (ed.) *Komunikace neslyšících. Sociolingvistika (antologie textů)*. Praha: Desktop Publishing UK FF, 1998, s. 129–140.
- PALEK, B. *Základy obecné jazykovědy*. Praha: SPN, 1989.
- PASTYŘÍK, S. – VÍŠKA, V. *Základní jazykovědné pojmy (výběrový slovník lingvistické terminologie)*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2005.
- PAVLOVIČOVÁ, I. *Divadlo Neslyšících a nové cesty*. Brno: Agentura Pořádání kulturních akcí, 2002.
- PAVLOVIČOVÁ, I. Znakový jazyk jako součást představení [online]. 2005. [cit. 10. 4. 2010]. Dostupné na: <<http://www.neslysim.cz/html/indexCZ.php>>.
- POKORNÝ, J. *Lingvistická antropologie: jazyk, mysl a kultura*. Praha: Grada, 2010.
- POTMĚŠIL, M. a kol. *Všeobecný slovník českého znakového jazyka O – Ž*. Praha: Nakladatelství Fortuna, 2004.
- POTMĚŠIL, M. *Všeobecný slovník českého znakového jazyka A – N*. Praha: Nakladatelství Fortuna, 2002.
- POUL, J. *Co dala Morava neslyšícím: začátky a rozvoj péče v 19. století*. Ivančice, 1987.



REDLICH, K. *Neslyšící dítě hluchých rodičů*. (Bakalářská práce). Praha: FF UK, 2003.

RIDGEWAY, S. Neslyšící osobnost? In GREGORY, S. – KNIGHT, P. – MCCRACKEN, W. – POWERS, S. – WATSON, L. (eds.) *Problémy vzdělávání sluchově postižených*. Praha: Desktop Publishing UK FF, 2001, s. 22–28.

ROBINSON, K. Kochleární implantáty. In GREGORY, S. – KNIGHT, P. – MCCRACKEN, W. – POWERS, S. – WATSON, L. (eds.) *Problémy vzdělávání sluchově postižených*. Praha: Desktop Publishing UK FF, 2001, s. 184–189.

SAUSSURE, F. de. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 1996.

SERVUSOVÁ, J. *Kontrastivní lingvistika – český jazyk x český znakový jazyk*. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.

SCHLESINGER, I. M. – NAMIR, L. Introduction. In SCHLESINGER, I. M. – NAMIR, L. (eds.) *Sign Language of the Deaf*. New York: Academic Press, 1978, s. 1–8.

SLÁNSKÁ BÍMOVÁ, P. – OKROUHLÍKOVÁ, L. *Rysy přirozených jazyků – Český znakový jazyk jako přirozený jazyk. Lexikografie – Slovníky českého znakového jazyka*. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.

SLÁNSKÁ BÍMOVÁ, P. – OKROUHLÍKOVÁ, L. *Rysy přirozených jazyků – Český znakový jazyk jako přirozený jazyk. Lexikografie – Slovníky českého znakového jazyka*. Materiály k přednášce v České komoře tlumočnicků znakového jazyka, 6. 10. 2007.

SOURALOVÁ, E. *Manuál základních postupů jednání při kontaktu s osobami se sluchovým postižením*. Olomouc: UP, 2007.

STOKOE, W. C. *Language in Hand: Why Sign Came Before Speech*. Washington: Gallaudet University Press, 2001.

STOKOE, W. C. *Sign Language Structure*. Burtonsville: Linstok Press, 1993.

- STRNADOVÁ, V. *Specifické neverbální projevy neslyšících lidí*. Praha: Česká komora tlumočnicků znakového jazyka, 2008.
- STŘÍTESKÁ, M. Kochleární implantát. [online]. 25. 11. 2008. [cit. 30. 4. 2010]. Dostupné na: <<http://www.lekari-online.cz/orl-otorinolaryngologie/novinky/kochlearni-implantat>>.
- TOMASELLO, M. *Origins of Human Communication*. Cambridge: MIT Press, 2008.
- TONDL, L. *Půl století poté: Pohledy na problémy sémantiky a sémiotiky v posledních desetiletích*. Praha: Karolinum, 2006.
- UNIVERSITÉ PARIS 8. LSF sur le Web: Histoire [online]. 2003. [cit. 20. 10. 2009]. Dostupné na: <[http://ufr6.univ-paris8.fr/desshandi/supl/projets/site\\_lsf/culture\\_histoire/histoire.php](http://ufr6.univ-paris8.fr/desshandi/supl/projets/site_lsf/culture_histoire/histoire.php)>.
- VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. – ŠLÉDROVÁ, J. *Co na srdci, to na jazyku: Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005.
- VÝMOLA, K. *Dějiny výchovy a vzdělání hluchoněmých*. Praha: Spolek pro péči o slabomyslné, 1925.
- WILDGEN, W. *The Evolution of Human Language: Scenarios, Principles, and Cultural Dynamics*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004.
- WOLL, B. – KYLE, J. G. Sign Language. In ASHER, R. E. – SIMPSON, J. M. Y. (eds.) *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 7. Oxford: Pergamon Press, 1994, s. 3890–3912.
- WOLL, B. Vývoj znakového a mluveného jazyka. In GREGORY, S. – KNIGHT, P. – MCCracken, W. – POWERS, S. – WATSON, L. (eds.) *Problémy vzdělávání sluchově postižených*. Praha: Desktop Publishing UK FF, 2001, s. 62–71.

WORLD FEDERATION OF THE DEAF (WFD). Sign Language [online]. 2006. [cit. 20. 10. 2009]. Dostupné přes: <<http://www.wfdeaf.org>>.

*Zákon č. 384/2008 Sb.* [online]. 2008. [cit. 13. 3. 2010]. Dostupné na: <[http://www.asnep.cz/zakony\\_soubory/www-zakony-cr\\_cz\\_seznamy\\_384-2008-Sb.pdf](http://www.asnep.cz/zakony_soubory/www-zakony-cr_cz_seznamy_384-2008-Sb.pdf)>.